

00138937

PATANJALI'S MAHÂBHÂSHYA

WITH

T B - C 32

KAIYYATA'S BHÂSHYAPRADÎPA.

2
PATANJALI'S MAHÂBHÂSHYA

WITH

32

2521
1832
KAIYYATA'S BHÂSHYAPRADÎPA.

REPRODUCED BY PHOTO-LITHOGRAPHY

UNDER THE SUPERVISION OF

PROFESSOR T. H. GOLDSTÜCKER.

138937
ac

FROM AN UNDATED MANUSCRIPT.

IN THREE VOLUMES.

VOL. II.

TB-e 32

LONDON:
INDIA MUSEUM,
1874.

49125
Part / Part

श्रीगणेशाय नमः प्रत्यक्षं अधिकारोति यद्विप्रकारं तरेतां संति स नृपनिर्देशादिना संताजियते तजोनस्यादिति प्रसंगः परानुगो
वादिप्रसंगपरिहारायाधिकारं लाकियते तेति प्रसंग इत्यर्थः तत्रपादसर्वसंतिनः सत्येणानिर्देशपरं ततो गारं स्यात् अथ संप्रत्य
परति संतः सकाराराधयकपः यकाराप्रसाहयययोनसंताविद्येत तदनेकस्य प्रकारस्य संभवात्संदेहः स्यात् ननु प्रतिपोगप्र
पस्था नेपि चार्थस्य संगतं प्रहसारीनामस्य संस्तानभविष्यति तथा हि हरते धीतो रतिनाथयोः कर्मोपास्यपदयोः यथा कचो
स्यस्यो भवतोऽत्यक्ता भवेत्तद्वदतिनाथपणवः प्रत्यपसंता रति द्वितीयवाक्ये न चैकवाक्यतायां सप्रवसां सभे सपुत्रः नैतदस्ति सगरी
नामपि चासंभेदे देवसंताविधिषा नैत्यसते संति नस्तं ताविधीनमुपपद्यते तत्रैकमुक्ता कोना हि नो विधिः अपरे तातेषामेव संताविधिः

श्रीगणेशाय नमः प्रत्यक्षं अधिकारोति यद्विप्रकारं तरेतां संताजियते साप्रहस्यपदेषां धीनेमपि प्राप्नोति तस्याः प्रतिषेधो
वक्तव्यः प्रहति गुणित उपपद स्वरकारयोः उपाधिहरे रतिनाथयोः पत्रोः सतेवां प्रतिषेधो सज्जयः ॥ ॥

नृत्तश्रयश्चासनादीनां वाक्यभेदेन संताविधिरवंप्रहसारीनामपि प्रति संति प्रसंगं सौपस्यापनता मथ्यात्संता संवधप्रतिपति
योगाविभक्त्यध्याहारेण प्राप्नोति सनायासतिवाक्यं च प्रथमेन पाठार्थमपवते द्वितीयाये उपां संता संति संवधप्रतिपाद
नवावो संता संवधप्रतिपत्रोऽस्वार्थं तास्यात्तयथा च समानिर्दिष्टस्य वाक्यभेदेनोपपत्तेश्चाधिकारादुच्यते तथा प्रसयसंतापि
प्राप्नोति उपाधिषा नैतदेव नृत्तसमायतादिशेषां समुच्यते इति च पाठभेदेन च्यवहारो रक्षते पशोनोपाधेश्चाधिकारिभवेति
विशेषायां सवादिशेषाणामिति ॥ अथैविशेष उपाधिस्तरत्रवाच्यः समानशब्देयः अत्र पाधिस्तोयः स्यात्तु यादि

पद १

सायरीनाशरापोरेवेमसापयेसेरापा व्या को ज्ञाया प्रहसा
हीनाधिपरात्तदनाकोमलासतासमभागरस्तुभवति ॥

किंरस्यादि ति नहिमंसाप्रतिमात्रादेवोभवति किंतुतत्रमिन्नकार्यप्रवर्तनात् नचप्रहसादीनांकिंति सावित्रिकेकार्येसंभवतिप
रत्वेतावदवधिविशेषोपादानेननवनादिभिरवप्रतिपत्र नचगुपादीनांनानादीनांवपरस्यापेक्षपरत्वेपुन्यते विरोधान उपपदस्यापि
समासेसतिप्रवेनियत्तेनभवितव्यमितिपरत्वाभावः उपाधरपिपोषाद्ययस्यलौकिकेप्रयोगेनियमाभावात्स्यतस्यवचपरत्वंस्यशा
त्रागोचरासाक्षात्स्वविधायकत्वाभावादननुचादत्तत्वादर्थस्यवोयाधितत्तस्यवपरत्वासंभवात्परत्वाभावः न्यक्षदात्तत्वमपिनभवि
नि पयास्वत्तत्तोननतपोसास्यविद्वत्तत्तव्यगसेतावविधानप्रतिवद्ध नचप्रहसाद्य कर्ताश्रदिहितारतिरेपुपरत्वंस्यानामस्यभवि
व्यवेतिप्रश्नपरत्वामिति प्रहृतिप्रसययोः पयोयेरापास्यरापेक्षपरत्वेत्पात्त श्रुतरापेक्षामहतेः प्रहृतयेत्तनुप्रसयस्य उपपदस्यापिप
किंरस्यात्पयेतेवानपिमसपसेज्ञास्यात् परत्तमायुसात्तत्वे व्यगसेतेमेतेविधयः प्रसज्यन् अतुउत्तरं पठति प्रसपाधिकारमह
सुपपदोपाधोनामप्रतिपक्षः न्यकाराणापिप्रसयप्रतोयासत्ताप्रहृत्तुपपदोपाधोनामप्रतिपक्षः अन्यथैक प्रतिपक्षोःप्रतिपक्षप्र
त्ययसंज्ञाकत्वाभमदति निमित्तस्वनिमित्तिजायार्थेत्तरसंज्ञापानमिन्नानिदिनिमित्तिजायार्थानिभवेतिकेपुनर्निमित्त
कोवादिमित्री प्रहृत्यपयदोपाधोनिमित्तं प्रसयोनिमित्तं न्यमत्रापिचवमापोदष्ट नावपमिहेव हासत्रलोकेतपथा
वृहस्पतीनपुत्रश्रित्कचित्कृतिकतमोदिवरत्रः कतेरेयत्तत्ररति सुव्याहयोक्षेपः योसकेनिमित्तस्यनिमित्ति कार्योदत्ता
दध्यतस्यनिःप्रपदेवरत्रन्यपयद्वरत्ररतिनेदा नी अम्यस्यात्पदस्यशादेवरत्ररतिमंताभवति ॥११॥ रत्ताइपसर्जनं प्रवृत्तिरेतद्राजपुर
वादिपुसावकाशवाधित्वापरत्वेत्पात्तमात्रे मज्जती सेवे चाभेसंस्थान ननुमज्जतीमोक्षमितिउपाधिकाविनापिमयोगानिपमेमा प्रपक्षे
तिनियमः स्यात्तमेयः प्रसयः स्तपुत्रतिपुरिभाषरागतेः व्याघ्रदात्तप्रसुरातराधित्वास्यात् न्यमसेतेति ननुविधीनप्रतिवद्धा
सत्ता नचेहृदसादयोविधेयतेनेवदोषः स दृशहात्ताव्यानायतेवामापिशास्त्राविधानात्परत्वेनवर्तमानधरासेपानननु
वोयेत्तेपिपरत्वेनस्मादिधिनीस्तीसगसंज्ञानभवि व्यतीतिविममेतत्रमिन्नस्यतिप्रहृसादीनांभवेविभक्त्या निर्देशात्तनाद्यसंज्ञो
निमित्तंभवेनोपादानात्तपाराथ्यात्ससंस्कारप्रतिप्रयोनकत्वाभावादिस्य तत्रवाकाभेदेनापिद्विधोयमानाप्रत्ययसंज्ञासनादिभि

वसेवृद्धातेतिथामेनिमित्तिलां प्रातिप्रोयेनकलात् रत्तासंचयत्प
मिथोपपत्तिमिहेत्ता हयोवपरत्वाकोसापामेवधः नलेमतेका

कियुनरितिनिरता छाब्जानोनिमित्रनिमित्तभावेनोपपद्यतइतिप्रथममुक्तेति प्रतिपादकनोश्चयानामुपायभावेनशास्त्राभ्यस्तथा
पञ्चानन्दगुणाकभक्तिनिर्देशास्तन्निमित्तनिमित्तभावा कतेरुति कियुनरोतिधाररोहयोरकस्मिन्तरव वाचरुनाज्ञातिपरी
प्रयेरतमुनितिसुबहुयउपाधिप्रसारव्यानात्बहुनामप्येकस्यनिर्धाररोकरोरश्च प्रधानरति प्रयपसतास्वविषयप्रज्ञप्रयेप्रधा
नमयेत्ते ननुपारोत्त्यादप्रधानमिसर्थजिस्तेमिति भवतुरात्प्राधान्यतरादोनस्यित्तादमेवादिहकथमितिप्रश्नः

किमुनातिमितेकोवाप्तिनी निनीतीर्योनिमित्तं अतिनीतीर्योनिमित्तो इहप्रत्यक्षः अतिनीतिः प्रत्यक्षपदोपाध
योनितानां दृष्टातपदेशेप्राप्तियदिकोपदेशेवनेतिज्ञातानिनामिलेनाश्रायते प्रधानकार्यसंप्रत्ययाद्वा सिद्धे अश्रवाप्रधानिका
र्यसंप्रत्ययोपभवति किंचप्रधाने प्रत्ययः तस्यथा बहुषुधासु कश्चिन्नित्तएकति कायानीति सन्माहाराजेति एतेस्यै
प्रधानेनार्यसंप्रत्ययाः एकतिप्रत्यक्षकथपति उभयोः संप्रत्ययोपभवति किन्तुपुनः प्रेक्षास्यर्थेहतेप्रत्ययपुनरेकोर्यत्वे
माधाय शब्दस्पर्शानीहनेमाधाय शब्दापदोपदेशः प्राप्तिर्यस्यापदोपदेशः प्राप्तिर्यस्यापदोपदेशः संप्रत्यय
इसुपपदोपाधयश्चायिदृशः दृष्टातपदेशेप्राप्तियदिकोपदेशेच यदेवेतिनिमित्तकार्यतापहृष्टप्रधानकार्यसंप्रत्यया
इसुपपदोपाधोनोपभवति चिकाराप्रमानाप्रमाणेनहनत्तत्र न्युनतुनोऽनुरूपतेषांस्पर्शोपदेशान्नाम्येतिनिमित्तंन्येति ॥

श्रद्धेतमिति प्रयोजनहन्मिसर्थः यस्याप्रवृत्तिः तदर्थं ज्ञादमेवातस्यैव प्राप्तायामिसर्थः ययवेति ननु यत्तावत्सहतेर्विकारागमा
 स्ते प्रहस्यनुपवेशाद्यस्तद्विवर्त्तनयानुसंधानस्येति येन प्रत्ययस्य तेन तु हरीनात्प्रत्ययवर्तितास्म्यभिप्रयत्तप्रसंगः नेतस्मिन्प्रह
 तित्विकारागमानां तत्संवेधिलेपि प्रयोजकताद्यवान्साहस्यदिवप्रत्ययसंज्ञा प्रत्ययसंवेधिनामपितत्त्वपरत्वसिद्धे
 यकप्रत्ययसंज्ञास्यादेव योग्यतासंभवात् ॥ श्रीराम ॥

श्रीराम ॥

दिकाराधेति यः यस्य सप्रसयः नचविकारागमायेतेन प्रसयसंज्ञानभविष्यतीमेवेन व्याख्येयं नहि प्रस्तुतिमिवाप्रसयसंज्ञा
 अयितुप्रसयसंज्ञानिमित्तपरतस्तथापरत्वाभावेपि यमवुज्जवाप्रसयसंज्ञाभावेति तस्मादेवेमायो प्रयोजनमात्रादिकारा
 गमात्रप्रसयसंज्ञानभवि तस्यादिपारिज्ञानप्रसयसंज्ञाफलं तत्रेधातसंभवति यथास्थातसंवेधस्याव्ययसंवेधस्य च प्रतिपाद
 नाह गमाच्चाचानुवातेन भवितव्यमित्याह नान्त्वाभावः विकारश्च पियेः ननु कोनसरभाजपेत्ताः ह्यन्ति प्रवृत्ति कालस्वांतरा
 लीत्यानि स्वरयुक्ताः न्याहशेषादिति त्रिमित्वात् स्यस्वनमायेति साहिसप्रसयविधानपरत्वनिवृद्धप्रयोजनभावेतुश्रमप्रचामनेपि

विकासागमेषु च परविज्ञानात् विकासागमेषु च परविज्ञानात् प्रसयसंज्ञानभविष्यति प्रसयः परो भवतीत्युच्यते न च विका
रागमाः परे संभवन्ति किं पुनः कारागमसमानं पूर्वापदेशे प्रसयः परो न विकासागमाः परे पृथी निर्दिष्टस्य तद्युक्तत्वात्
पृथी निर्दिष्ट विकासागमेषु भवति पंचमी निर्दिष्टा च प्रसयो विधीयते॥

कामस्येत्संज्ञार्थप्रसयंसाप्रवर्त्तनस्य परविज्ञानादिति विभाषा गृह्यति हेतौ पंचमी कलमापि योजनस्य तद्विहृतिसम्बन्धे प्रसा
ध्यनेन वसन्तीति तत्राचार्यभयः प्रसयंसायापरजप्लेतज्ञानं वसन्तीति प्रसयंसायाजनाभावान्भावव्यतिक्तिप्रनरि
ति परत्वनेव भवत्तत्पसंज्ञाप्रयोजनमिति भावः यद्येति हि स्पष्टिष्यमा वपुर्वहितस्य संवधस्य प्रीति यास्तद्विधेयात्तत्त्वा
भावस्तस्यैः पंचमीति हि स्पष्टेति पंचमीति हि प्रसयंसायापरजप्लेतज्ञानं वसन्तीति प्रसयंसायाजनाभावान्भावव्यतिक्तिप्रनरि
काश्चिदिदेष्वस्यैः ॥

[illegible]

तावदिति प्रकृतिप्रसंगानुवृत्तिसामर्थ्यात्तस्योपविधास्यनेविकारागमान्नयोमर्थः यद्येवमिति हुत्तेरदेशविधातुमयोगा
द्विविभक्तितावदात्तोरनिशेषितत्वादिति भावः॥

[illegible]

५. आ-ने- व्यसन्नापरदृष्टानावेति वाच्यस्तस्यैव परेताप्रधानेनप्रमाणेनप्रसूतेनानहविदप्रापेति वाच्यं तेषांनिशङ्कदर्शनेकार्यदर्शनेवासन्नाया-अभावात् तस्मादिह नास्वस्तस्यापस्थानाभावादिनियतेरालोप-स्यारदित्याभक्तलोपायमेतद्वचनंअस्मिन्निर्वातिहिवान्स्व-प्राभक्तानुप-नरन्तिविरुपजायते तत्रादिदिदिहाहोप्रसपलसंगोनपरभक्तनस्यार्थोत्प्रादय-सिद्धातिननुपवेत्तमिहास्ति वास्ति लोप-प्रतिभावाः ननुकोयदर्शनेनतत्रास्यभावरसेद-भाष्यातलासम्भवाः किवाच्येभाषितव्ये नैतदस्ति नाहमेवभावाविरुद्धास्ति लोपविधानेनाभावावहेहोपादित-स्वतप्यलोभादिना न-त्रैकधाचिन्तितपरेतेभिराशङ्कानिवाहानांन्यतया-अतएवभावापरदृष्टेना

असंतापरद्वेषाणां परमभूतलोपायं असंतापरद्वेषाणां निर्दिष्टपरमभूतलोपायं परमभूतलोपायं यस्य संतापरद्वेषाणां निजा
 स्थित्युत्पत्तेर्तेषां परमभूतानां लोपायथास्मात् अपरमभूतानां भूतकिंपुनरसंतापरद्वेषाणां परमभूतलोपायं प्रयोजनं किं निति
 तानि कार्याणीत्यथास्फुरिति स्तद्विधानां प्रयोजने आचार्यप्रशंसितं संप्रपत्तिं असंतापरद्वेषाणां परमभूतलोपायं
 इति यद्यन्तेषु कारिणो न वेधानां समति किं कष्टलात्तायं अमुचं धासं न नृजन्मयो जने किं निर्दिष्टा कार्याणीत्यथा
 स्फुरिति यस्मात्संतापरद्वेषाणां भूतलोपायं तेन लोपायं तेन लोपायं तेन लोपायं तेन लोपायं तेन लोपायं तेन लोपायं तेन लोपायं

मिसुक्तेकेवलं प्रत्ययो पचचेन नकार्याभावेन धामसंतासलेपि विधीयते यद्यपि मिति यस्मिन् पूर्वमनुप्रासोऽप्येव तदा नुवंधासंगो न
 यस्मिन् स्यात्तस्य नुवंधासंगस्य परममस्योपाध्यायः ननु नियतदेशलेपियुदासपरमलोपः स नुवंधासंगस्य चरितार्थता
 कुर्यात्तन्मिति निवेदिताः ननु युक्तेऽप्येव तन्नुवंधासंगस्यानुवंधासंगस्यानुवंधासंगस्य स्थितौ ननु कुर्यात्तस्य नुवंधासंगस्य चरितार्थता
 साके पूर्वशब्दाद्विहासपरममस्योपाध्यायः ननु नियतदेशलेपियुदासपरमलोपः स नुवंधासंगस्य चरितार्थता कुर्यात्तन्मिति निवेदिताः

प्रयोगानियमार्थेति पूर्वप्रयोजनस्थितिमितिवात्तिककारेणाधिकस्याथोवाशङ्क्यः पठितः भाष्यकारेणानुलिंघनपूर्वप्रयोजनस्यनि
राकराणान्तर्गत्याख्यातः कः सहेवदत्तइतिप्रश्नोदादयस्तत्स्यसुखं तन्मानारुपते तेषामनेनानियमेनासाफल्येतिपापते नुके
वलाप्रकृतिः प्रपातस्यानचक्रेवलः प्रत्ययः प्रयोक्तव्यति ननुसाधमिसिधवेधादभेदोपनारादयस्प्रयोगानां कश्चमसाकल्येने
हसादपि साहचर्योदितिभिन्नाभेदाध्यारोपदर्शनादयमर्थानियमननप्रमाथते तदुक्तंहेमिया तापमिसिधवेधाच्चिह
नेनविनायदिविध्वायः प्रत्युपेयस्येनियमोभवेति तस्मादभेदोयशाराहिनारं घनविविज्ञायांमोदितिवृत्तवचनातवदेकवचनोता
वमादयोमाप्रपुत्तेतिनियमार्थवचनमुक्तसहेवदत्तइत्येकेचित्सुहः इत्यसतिपथासुपावल्लोपयोः कृतयोः क्वेलाप्रकृतिः अपममा
प्रयोगानियमार्थेवाप्रयोगानियमार्थेतिहपरमहणोक्तत्वं परमानां प्रयोगोयथास्यात् न्यपरभनानोभाभवेति स्मृतिप्रवृ
त्तिविरुद्धइत्यपते यदर्थानियमः स्यात् न्यस्तीत्याह प्रकृत्यर्थोभिधानेः प्रत्ययदर्शनात्प्रकृत्यर्थोभिधानेन्यप्रसयिकारुप
ते कृतसद्वदत्तः कृतसपदत्तः वञ्चः मृदुः लमकरदिनाः नयोप्रादर्थीमानाः पावनरतिप्रयोक्तव्यवकर्मदुल्लमकरतिप्रयुजते ह्य
सादीनाचक्रेवलस्यतात् ह्यसादीनाचक्रेवलात्तान्प्रयोगोदरपतेकिसस्यहसंकिमस्यमावेकाधयितीति ह्यसादयोहतिज
सदृशाः न्यरतिजाः पथावृहस्तथाः ॥

नागसूतेन यावन्मार्गोपीति दृष्टानां यथासं किमप्यहमस्मिन् किमस्यपन्नगादित्युक्तार्थेयं यो मोक्षरूपते तत्रगाभ्यादिरेवमा
हीनामनेनासाकतप्रतिपाद्यते कान्धित्याति काष्ठद्यादिसंख्यायाः पर्याप्तसंख्येः बहुतिशोसाहोचरितयाशब्दमुपलभ्यमानां
वेत्तमायिमुद्यते यस्मात्तिथिशब्दादीनिषड्भूतेतिशोराः ससाधूरेव इत्यसंगारयस्य अस्मिन्तिजावन्तिशोसाकतेनैलोभके यज्य
मानादृश्यतेत्यर्थः पर्याप्तमुद्यति ईदृशसमांशोयानुवृत्तसम्यक्तेरदृश्यते बहुशब्दस्याप्युत्पन्ना वीर्यापानके प्रयुज्यते तादृशस
मादृशोपतिविद्याचक्षते अयमेतत्वाः केवलस्य वेदशब्दसमांशोयानुवृत्तलोके प्रयुज्यते सदृष्टान्ताः साधुत्वे इत्यसंगीनामुपात्तः

भा. कै. ७ पदपुनिति प्रसयस्वचनेनाधदात्तत्वेति हेअरादिर्नितमित्यनोभागीयस्यात् यदितहा हेअराणां स्यादिसर्थः यन्नहितिपाति
 लाहोपितिसयधेनोरादात्तत्वेभवति पातोयात्तीहाहेतुप्रसपाधदात्तत्वेनसति शिष्टलाहोपति इहानतरस्यादेव प्रातिपदिका
 नादात्तत्वेत्यनेन यदिचप्रसपाधदात्तत्वेस्या तन्निविध्यधेनुप्रातिपदिकात्तादात्तत्वेस्यादिसर्थः आतेसोतरसाहेजसाव

नकाप्रहतेरापुदात्तवचनतापकंतदहिरग्रहास्य नेवेषदोषः किंकारणं यद्वेज्जिसादिर्नितमितिसहतेरापुदात्तत्वेनास्ति
 ननतापयसावायः नतदादेरापुदात्तत्वेभवतीति तदेनस्पतर्हनुदात्तत्वेमायति प्रहतिस्वरस्यविधानसामर्थ्यात्प्रत्ययस्यरा
 भावः पर्यधातेरनःप्रातिपदिकस्यचांतराप्रहतेरतोदात्तत्वेनास्ति ननतापयसावायः नतदेतस्यानुदात्तत्वेभवतीति
 कथंरुवातापकं यच्चनुदात्तः मतयः प्रहतिस्वरस्यप्रयोजयति आगमानुदात्तार्थेवागमानुदात्तार्थेनहिप्रत्यय
 सहासत्रियोगेनाल्लुक्नत्वमुच्यते प्रत्ययसंज्ञासत्रियोगेनाल्लुक्नत्वमुच्यते आगमानुदात्तार्थेवागमानुदात्तार्थेनहिप्रत्यय
 मीति + नुदात्तत्वेगीतिवर्णादात्तत्वेवचनान् नवाएतदपिप्रयोजनपति किंकारणं आगमानुदात्तवचनान् आगमानुदात्त

नुकापुदात्तत्वेति आनुसरस्यसविषयत्वादात्तयकत्वमित्येव तच्चापितदेतद्विधिप्रसंगात्तज्जायकत्वमेव आगमानुदात्तार्थेव
 ति वाश्वस्तत्वेत्यलवित्यमिसाहेतव्यस्योराचिकालएवाधरात्तत्वेनैव आदिशामः क्रियमाणा शेषनिघातिमानुदात्तत्वेभवति
 न्ययथापरादिशामहेतुतस्यतद्वत्त्वप्रत्ययग्रहणनग्रहणादुदात्तत्वे किंचमाराभिरुपप्रसज्येत्येव

केपुनरिति अत्रोत्रप्रष्टादृष्टव्यं नतुपेतनवेसुक्तेसएवष्टातिविरोधात् लवितेति लट्तिष्ठ ज्ञातसि इह अत्रपदी
 येनुदात्तत्वेनस्यात् तदातासिभक्ततादिरुदात्तत्वात्तदोषनिघातेनचनस्याकारोनुदात्तत्वेनसत्त्वोपाभावादुदात्तनिघातसि

केपुनरागमाः अनुदात्तत्वेप्रयोजयति इहलविता इहतावन्नप्रयोजयति इहमिहसंप्रधार्य इहक्रियतां आधुदात्तत्वमि
 ति किमत्रकर्तव्यं परत्वादिरु नित्यमाधुदात्तत्वे हतेपीतिप्राप्नोतिअहते वेप्राप्नोति इहपिनित्यं हतेप्याधुदात्तत्वे
 प्राप्नोतिअहतेपि अनित्यरु अमथास्तिस्मृतेहतेप्याधुदात्तत्वेमाप्नोतिअमथास्तिस्मृतेहतेप्याधुदात्तत्वे माप्नोति स्मृतिस्मृ
 म्रामवतिधिरनिसोभवतिआधुदात्तत्वमपिअनित्यं अमस्यहतेरुप्राप्नोतिअमस्याहते शब्देनस्प्राप्नोतिधिरति
 लोभवति उभयोरनित्ययो परत्वादिरागमः अनेतरंगतर्हिआधुदात्तत्वेकोऽप्यतोऽसत्तसत्रियोगेनाल्लुक्नत्वमुच्यते
 उसवेप्रत्ययेप्रहतिप्रत्ययवाच्यसागस्येरागमः आधुदात्तत्वमपिनातरेप्योवनानुस्यन्याश्रितेप्रहतिप्रत्ययाश्रिताम
 वानि अन्यतरंगमेवाधुदात्तत्वे कथमिहानीमेवस्युक्तेनप्रत्ययस्वरविधौतदादिविधिमवतीति॥ ॥ ॥

१ आनुसरस्यनस्यात् २ इहलनुदात्तत्वेतिमास्याकारणवोरात्रसुदात्तनिघातसिहति स्वरमित्रसेतिन्यवत्स्वरपिअ
 तिभेदेहेतुतात्परात्तत्वेनमेवकरोतीतिभावः प्रहतिरप्याश्रितेति प्रत्ययग्रहणपरिनामयतिभावः अत्रांगमेवेति ततश्चान
 प्रयोजयतीत्यर्थः॥

भा.के. २५ इत्थानीप्रसयसंज्ञासन्निधौगेतस्वरविधौप्रयोजनमाह प्रसयाकृताज्ञादितिपद.रात्रिस्तद्विचिन्तितस्यानन्तरं प्रसयस्यचैतुजेत

प्रसयाधुदात्रातधातोरेतः प्रसयाधुदात्रातधातोरेतः सतद्रवतिविप्रतिषेधेन प्रसयाधुदात्रतस्याव-
काशः यत्रानुदात्राप्रवृत्तिः समस्तसिमत धातोरेतद्रस्येवकाशः यत्रानुदात्रः प्रसयः पचमित्ययः पच-
तिपठतीति इहोभप्राप्नोतिगोपायतिधपायति धातोरेतद्रस्येव द्रवतिप्रतिषेधेनपित्सरातिस्वरापि
पित्सरात्रित्सरापिभवतिविप्रतिषेधेन पित्सरास्यावकाशः पचतिपठति तित्सरास्यावकाशः कार्य-
हार्य इहोभयमोक्तिकापोहायीनित्सरोभवतिविप्रतिषेधेन ॥ ॥

नदापरात्ताहानुस्वरप्रसयस्वरवाधेन यथास्यासेतुप्रसयसंज्ञासुस्वरवाधेन पित्सरादिति एतद्वानुदात्रतत्त्वविधानेतिप्रतिनाम
त्रेतिभावः कार्येति स्वरितत्वात्मिकादेशमनेने तन्नेकादेशस्यपूर्वमस्यननुदात्रातिस्वराः प्राप्नोति परस्पादिवद्वाचु
पित्सराप्रसंगः ॥ ॥

राज.
२५

880

नवेति प्रसयसंज्ञासन्निधौप्रयोजनमाह प्रसयाकृताज्ञादितिपद.रात्रिस्तद्विचिन्तितस्यानन्तरं प्रसयस्यचैतुजेत

चित्सरापिपित्सरात पित्सराधुनवरप्रापिवतिविप्रतिषेधेन चित्सरास्यावकाशः चूलतः कं पच पित्सरास्यमपरइहोभयं
प्राप्नोति न्यावध्यासौदीयी चित्सराभवतिविप्रतिषेधेन नवाधुदात्रस्यप्रसयसंज्ञासन्निधौगात्र नवाधुदात्रविप्रतिषेधेनकिंकारणो
आधुदात्रतस्यप्रसयसंज्ञासन्निधौगात्र प्रसयसंज्ञासन्निधौगात्राधुदात्रेतेकमेतिविप्रतिषेधेननवाधुदात्रेभविष्यति न्ययवाप्यु
क्तोविप्रतिषेधः पित्सरास्यतित्सरास्यच किंकारणो रापिस्वरितेनेकादेशः राप्यपिस्वरितेनेकादेशोभविष्यति इदमित्यमथा
यी स्वरितत्वेक्रियतामेकादेशाति किमत्रकत्रये परत्वात्स्वरितत्वे नित्सराकादेशः कृतेपित्सरातिस्वरापिभवेत्पित्सरा
नलमपिनित्सं इहेत्येकादेशोपनिष्कृतेपि नित्सरास्वरितत्वे नित्सरास्यकृतेएकादेशोपनिष्कृते शब्दानुदात्रस्यप्राप्नोति
नित्सरातिस्वरापिभवति एकादेशोपनिष्कृतः नित्सरास्यस्वरितत्वे स्वरितत्वेप्राप्नोतिनित्सरास्यस्वरितत्वे स्वरितत्वेप्राप्नोति
नित्सराभवतिनित्सरास्यकृतेएकादेशः कानुदात्रा वस्तीवाधुनिकादेशः परस्परस्वरितत्वे स्वरितत्वेमयंतरंग कथंचनसतत
पदग्रहणपरिमाणार्थमिति उभयोरंतरंगयोः परत्वात्स्वरितत्वे स्वरितत्वेकमेत्यातर्क्यतः स्वरितानुदात्रयोरेकादेशः स्वरि-
तोभविष्यति न्ययवाप्युक्तोविप्रतिषेधः पित्सरास्यतित्सरास्यच किंकारणावापिचित्सरागात्र अपिचित्सरागात्रसामर्थ्या
नोदात्रतत्त्वविधानेति ॥

लायेत्यारम्भितोत्प्रेक्षादेशेवहिरंगः आतर्क्यतर्कितस्वरितत्वेननुदात्रोपिस्वरितत्वेतिस्वरितानुदात्रयोः स्वरितोत्तरजम्भापाति य
मामग्रहराविद्यातार्थत्वमवचकारामाभविष्यत् राप्यकारणस्यपर एवप्राप्नोतिभावः ॥

भा. कै. गुप्तिका गुपेति अनुक्रमप्रदर्शनाय कितिः पठितो न लयमनुज्ञेन गुपादिष्विति तिङ्श्रवणवत्साकेवलेभ्यो लङ्गुसाह
१० त्प्रश्नः न्यात्वेन प्रत्ययमिति सनेतव्यमिति भावः पूर्ववदिति लिगातिदेशादिति भावः न चैतेभ्यश्च कार्यातिदेशो लीगातिदेशः न

गुणितजकिः सन् गुणितजकिः तद्वान्मनुजानैः गुणादिघनबंधकारांकिमर्थं गुणादिघनबंधक
रगामात्मनपदायै गुणादिघनबंधाः क्रियन्ते आत्मनपदं यथा स्यात् अथक्रियनाराधयन्नुबंधव्या
त्मनपदं नप्राप्नोति किंकारागमनायवहितत्वात् पूर्वसंनरेयवभविष्यति पूर्ववत्संनरे सुयते नचै
तेभ्यः आकृतसंआत्मनपदं नापिपारंस्तेपदं पदप्राप्तः स्वतः पूर्वनुबंधकारागामायां द्विष्यति अथवा
अवयवेकतलिंगमनुहायस्यविशेषकमविति तद्यथा मंदकरीणाहृतलिंगावविशेषकमवति यद्विध्य
वयवेकतलिंगमनुहायस्यविशेषकमवति तद्विध्यमिमीसाययीलस्यविशेषकमवति अत्रपदेकतलिंग
गतसंनुबंधादयस्यविशेषकमवति प्रसमुहापेयोः वयवो नयमिवरतिः सनेतमेवचनयमिवरतिः तान्तं
पुनर्यमिवरति तद्यथा गोः सवयानिकरीणाहृतलिंगोरेवविशेषकमवति नगोमंडलस्य ॥ ॥

विकीर्णनीत्यासवय्यात्तन्नेपदसंगतिभावः स्रवतेहीति सनायवधानेकीतिभावः श्रृष्टवेति यत्रावयवेतिगाः॥सांस्पप्रयो
जेनेनास्तिवन्नसमुदायार्थवासावितिभावः शिष्टभाष्यपूर्ववत्तन्नेपदस्रवतिस्तेषां व्याख्यातेतत्तत्प्रावर्धयं॥ ॥ ॥

राम-
५०

[illegible]

मानाथा न्यायासरीर्षद्वैतार्थस्वरूपप्रसंगः न्यायासाधैर्हलेतर्गात्परिर्षत्वं प्राप्नोति मिश्रासन्ते ननु च इत्येकैर्षद्वैतं त्वं वि
 श्यति कथं पुनरुक्तमिति यो गौरवसमुच्चयान्तरत्वे प्रवृत्तते अथ कथमन्यासप्रतीक्षते वचनाभ्यासप्रतीक्षते न्याया
 ससरीर्षद्वैतविधानात् इत्युच्यते प्रतीक्षते नवाभ्यासविचारोपपत्तिरप्यपवादस्यासंगोपाधकत्वात् नवैष दोषः किंकारो न्याया
 सविकारोपपत्तिरप्यपवादस्योक्त्या संगोपाधकत्वाभ्यासविकारोपपत्तिरप्यपवादोक्त्या संगोपाधकत्वात् इत्येवमप्युच्यमाने इत्येवमप्युच्यते अ
 यथापानवधद्वैतान्तर्यामिनीत्यासस्येति वक्ष्यामि स्वर्गोपहानतिरिक्तापवादोक्त्या प्रसिद्धे इति चात्र चित्तवृत्त्यामि न्यायव्यामा
 न्तर्यामिनां न्यायोर्हो ह्येतेत्यासस्येति वक्ष्यामि सिद्धाति प्रसिद्धेर्हो नयति पृथग्यामिमेवास्मिन् ननु चोक्त्यामि न्यायोर्हो इति
 न्यायव्यामां न्यायोर्हो इत्युच्यते पदपरिच्छेदमेवेत् नवाभ्यासविकारोपपत्तिरप्यपवादस्यासंगोपाधकत्वात् इत्येवमप्युच्यते इत्येवमप्युच्यते इति
 न्यायासस्येति कथं तर्हो इत्येव न्यायासस्येति किमिच्छाभ्यासस्येति न्यायासस्यविकारो न्यायासः नत्येति ।

तस्याभाववृत्तान्तं यदि च हस्वमादीर्घत्वं स्यात् तदिति निर्देशानर्थकं स्यात् इर्धश्चराचरभाषायाम्यानादजन्तस्मादीर्घविधानात् तत्प्राप्त्यहस्यवादीर्घविधानेति शेषान्वात्तस्यादि हस्वमवृत्तहितेन प्रसङ्गते अथवा हस्यमनियोविहितो विचारः समतश्चित्तस्यैवमृगादिज्ञातये हस्वश्चमानादीनामिव वैधेयपि जर्म चक्षुराग्नयस्य भवति ॥ ॥ ॥

भा. के. ११
धातोर्कर्मणा धातोर्निष्कारकं कर्म तसमानकर्तृकते तेष्वेष्टायाः प्रसव्यायैतेपि सन्निधानाच्चपेयमवस्थेते एवं च प्रहस्यार्थस्य
मेव प्रसव्यायैव तन्मन्त्राप्रवृत्तिप्रसव्यायैव तस्यैव स्यात्तर्जनीकावतारायुधैकगति धातोर्गतिरुक्तमर्थमिति श्रुत्यभावः
धातोर्वक्रियावाची उपसर्गास्तु विशेषकः ततश्चायैव धातोरकर्म तसमानकर्तृकत्वे धातोर्वसम्भवतश्चि सापसर्गादिसंघा
तेन विशेषाक्रियाप्रतिपाद्यतश्चित्तवत्समुत्पत्तिप्रसंगाः ततश्च संघातारो वन्ति स्रवणादिप्रसंगानि भावः कर्मग्रहणादिति य
वदुपलक्षणमेव तसमानकर्तृकग्रहणादिसंघातस्य सापसर्गमिति संघातस्य क्रियाविशेषाभिधायित्वादिभावः कर्मविशेष
धातोः कर्मणा धातोर्गतिरुक्तमर्थं यत्तु मेष्ठतन्नाविकीर्यत सापसर्गादुत्पत्तिर्भावेति कर्मग्रहणात्सन्निधायानु
ग्रहणार्थेनैव कर्मग्रहणात्सन्निधायानुग्रहणार्थकर्मणा समानकर्तृकात्तद्व्याख्यायांसम्भवती संवधात्तारुस
त्रिभ्रं विष्पत्तिं सो पसर्गवेकमे सापसर्गकामिहवेकमे ततवत्यतिः प्रामोक्ष सापसर्गकर्मनिवेतकर्मविशेषकत्वा
त्त उपसर्गस्य उपसर्गकमे सापसर्गकमिति तेष्वेकमविशेषक उपसर्गः श्रुत उपसर्गमेव हि कर्म श्रुतं पक्षे च तदेवेति तेषु
सापसर्गस्य हि कर्मत्वेनाभिधारिणोऽपि नोऽविधानप्रकर्मत्वात् यो हि मन्त्रे सापसर्गकमिति किंप्रयत्नात्पितृस्य धातुग्रहो
सन्तोऽविधिः स्यात्किं कारणमकर्मकत्वात्

[illegible]

92

न्यासममिच्छतीति न्यासाववाचेति धीयनेन स्विच्छार्थे परंपरिष्ठिति भावः धातुवाच्यं किं यापितं त्वमनकर्तृत्वमाप्ते त्वमाप्ते इदयोपि
 लोपश्चित्समावशः सत्तेन वाच्योपध्यामस्तुतिशेषरिति भावः छविप्रभेदेन न्यवदामः न्यासितुमिच्छतीति ह्यनिसमानार्थेन नवमभेदना
 तयं न्यासित्विषयते सस्ययासितुमिच्छतीति समावाययभवतीति भवसाम्येः सम्यसपः न्यासममिच्छतीत्यनुक्तिमात्रेण न्यासममिच्छति अथ
 परस्मैति सदेहसमानकर्तृत्वाप्रतिपादिरास नशब्दान् अस्तयोनभविष्यति न्यस्तः सनुसद्युधेः समानकर्तृत्वं तुल्यसमिच्छित्वमेतर्था
 वपितुमुक्तोक्तिति भावः सगातमिच्छतीति केवलस्यधातोः प्रयोगाभावात् प्रत्ययोपान्नाध्यातोरनुसत्यसगातीतञ्च न्यासवर्तिमान्म
 रवमयीहमाप्नोति न्यासममिच्छतिश्रयमिमिच्छतीति इहयोपिशेषवर्धयतीत्येतावधौ चोपसर्गस्तेन भवितव्यं यथेहाद्यौ
 गम्यति न्यासितुमिच्छतिश्रयमिच्छतीति सत्युक्तौ किं योक्तुमिच्छतीति नाना साविहगम्यते न्यासममिच्छतिश्रयमिमिच्छति न्या
 यस्यास्या सजीमिच्छतीत्येवार्थान्मते न्यवर्षयेते देवविहये योहिप्रमते न्यधौ तेनास्मितेन भवितव्यमिति न्ययमरोगोपि सति
 धातुपदहारादप्रसज्येदेसागमिच्छतिपतादेत्रोदेभ्रदेति कर्मसमानकर्तृत्वहारावर्थेन चेषामिधाने प्रस्यविधानात् क
 र्मसमरोगोपिहितस्य धातुनकर्तृत्वहारावर्थेन केकारण इहामिधानपुस्यविधानात् न्यवर्धभेदानात्तु इत्यनित्यमिति ॥

कर्तृकसंगतमिच्छन्मिच्छयापरकृतं कर्मिति सदेह्यहं संमानकर्तृकं कृतं नावधार्यते न हानभावं यदा तु संमानकर्तृकं कृतं मतिपिपासपि
यितं तदा भाविहं वसं सानिगमनं तस्मादेति कर्मैति इकापाकं प्रतीत्यप्यभावनिति प्रसासं स्यात्प्रहस्यत् एवकं मतेन मत्र
विष्यते ननु तद्वतिरिति मिश्रिण मनेनेच्छतीति सच भविष्यति प्रसासं एव संमानकर्तृकं कृतं माश्रयिच्यते इति वदन्त्यभाजन
मिच्छतीत्युच्यते न भविष्यतीति ते तर्क्यमूलमनमिधाने इह निसा गोशहानासेकीरा प्रयोगादप्यनेमनिमाधुसाकचिभागाद्यशसुर
भोनचामनेच्छति वदेत्यभाजनमिच्छतीत्यर्थजिगमिषानुपुंसुह इत्यादिप्रयोगात्तात्किं तन्निवृत्त्यर्थं तन्नेशेषलोपादानेनेत्यर्थः ॥

राम-

92

[illegible][illegible]

गीत्सनमुसत्तिप्रसंगाएव॥

भा. के. १३

किं तदिति आचिद्वहाराय पृथग्यस्य न्यायिपते पंचम्याहिसयामवपसर्गादेवोसत्रिस्वात्रुलोपमर्गातपष्टीपेहनुसोपसर्गा
 रूपाधिसिध्दति एषापीति मयोगमेव न्यानावपस्यमीमिधापिनोवयव सन्प्रवृत्तिवत्ताश्रीयमारोधानुरिस्थः काममिति र
 छयेस्यः रक्षायाव्याघाताभावादिस्थः असामर्थ्यादिति सुवेता उपाध्यायसंज्ञितत्वा त्मस्य धर्मिमाधोपस्था नादिनिभावस
 त्विधोनेन उपस्थानाभावापेक्षा रयिसनस्यति अथवाधोतरेव विशिष्टाक्रियामाह उपसर्गस्त्योतकृति सापेक्षताभावः वाचनान
 योकेति तत्रैकाध्यायविषयतावयवे साविषयता उपाध्यायस्य भिन्नार्थता ह्यव्यवधक भवामसंगादिभावाः न वक्तव्या इति अन्वयः
 नैष दोषः कर्मणा इति नैवाधानुसमाप्तधिकरणपंचमीकर्मलोभाज्जाति किं तद्वयवयोगे एषाधर्मीकर्मयोगो योधातुसपच
 इति यद्यवयवयोगावर्षा केवला इत्यतिशयोक्तिविकीर्षति हि पूर्वमिति एषाधियापदेशिवद्भावेन कर्मणाधोतरेव योधाव
 ति कर्मतत्वेनेनेव हेतुना यतीपकत्रयः प्रदाने पुत्रमिच्छतीति कर्मणापत्तुवेतमवयव इति ननु त्रयः असामर्थ्याभावावप्य
 ति कथमसामर्थ्यसमसमर्थभवतीति वचनानीनर्थक्यवत्तजनिस्तान्तरा बाधनान्तिकर्मणापत्तुवेतमवयव इति ननु त
 कचनेचानर्थक्यं किं कारणं तत्र निसत्वात्तुनेः इहोद्यत्तौ हतियस्य आहोत्रपत्तश्च स्वभावतश्चेतद्वतिचाक्यचमसपश्च
 तत्रेताभावाविकेति विकेति विषयेन तस्य सपेक्षामेतावचनेन किमस्य स्यमभिसंबंधः अस्मदनः सत्तायाः न च सत्तायाभावा
 भावाविष्यते तस्यानार्थोपाचनेन तुमनेता ह्यमस्य च स्य चने तुमनेता ह्यमस्य च स्य चने तुमनेता ह्यमस्य च स्य चने तुमनेता ह्यमस्य च स्य चने
 छातिविकीर्षतीति विदुः चेमाह तिरुचेमाह सत्तक्यः तस्य चलिहोतकवक्यः कुर्यामितीच्छति चिदीर्षति ॥
 प्रत्युताग्रहरणाद्भवति प्रसपलतापाविकल्पसमितावृचनकापेक्षकस्य प्रसगात् तुमनेता इति लघुविलसरो भवतीति भावः वच
 नसामर्थ्याद्योपपदेशवगावाधित्वापेक्षतरीयर्थसमसपोभवति रक्षाग्रहरणस्य पाथिनिदेशायावशपकुनेच अत्र चोदयति तुमने
 तस्य परत्वात्तुमनेलुकिहेतुजोषासमीमाहोनेलोपादीधियाप्रवेति नैष दोषः तुमनेलुको वीहरंगत्तारोसुत्तात्रलोपादीनिनप्रोवप्य
 तीति एनाम्लस्य सत्तास्य धाना निसतोविधानाभावाद्वाधुकातुसहानप्रामातीति रकोऽलितिकि त्विधानेहायकमाश्रयणीयमि

राम. १३

आशंकापामिति आशंकासंभवनतद्विशिष्टार्थोभिधापिनोधातोः कार्यप्रसयः ललुविषय इति नुल्लुपनीयान्तरतिष्ठतादिषु
 पव्यते वर्तमानसाम्येति लल्लप्रसयः एतास्त्वन्तीति ननु तत्रैतदपि नोवितस्मिन् यत्ताद्यध्यायमिभूवपिनिर्वात्तान् नोमिच्छाना
 स्तिनवेति कार्यतोछातुमायतरीछातुमानेकारणकार्येति गेभुमिति वास्तवसदसत्तापेक्षलोकाव्यवहार एवमकार्यानुमे
 येछाश्रयपरासन्प्रपुनतरस्य उपमानाहेति यद्विच्छानिमित्रकार्येतेहेतेनेषुनास्ति यस्यास्तिनदिच्छायाः कार्यमिति मतापार
 हारात्ररापाथीतरापमासः नवेति उच्यते इति तिरुजायं देवस्यः क्रियायाः साध्यकस्वभावात्तादवप्यत्र पत्तादिदिनदिपिप
 आशंकायाप्रचेनेनेषुपसख्यात् आशंकायाप्रचेनेनेषुपसख्यानेकर्तव्यं अश्मानुलटिबनेकलंपिपतिवति किंपुनः कार
 रानसिध्दति एवमस्य चेतनानवतद्वतीति कलेवाचेनेने अचेतनयद्वाननार्थः आशंकायाप्रसेव रत्मापसिद्ध
 भवति आमुमृष्यतीति नचानुत्पाकारात्तादृश्याहप्रशत्रेत्तज्जुनविः देवावक्तव्यं किं कारणं तुल्यकारणत्वात् न
 त्येहि चारुतेचेतनावतिरेवदनेकलेवाचेनेने किं कारणं रक्षायादिप्रजिनउपलक्षितेवति याप्यसोवद्विक्तीवेनेव
 तिनासावाक्ययतिरेकरिप्यानीति किं तर्हि सन्नद्वैतकीलपलवारिगरेक्षानतरक्षाण्यते कलस्यपिपिपति
 पतीलोपः शीयतेभिदाउपनायतेदेशातस्यसक्रामति श्वानरवल्पिपुमृष्येक एकातरतीता अनाज्ञाभवति उपमाना
 ह्यसिद्धे उपमानाहासिद्धमेतत् लुलुरवतरेवलटिबने पिपतिपतीवापपतिवति नवेतिरेतालोपमानमास्ति एवमहिंर
 शविषयस्फोरावत्तादुपमानोयमपभावसोदरतिनिरामर्शभावादिभावाः रवशाहमयोगेनुअध्यापेपस्त्विति घनेरोदि
 तीवगायति नयतीवाछतिरेवदनेरति पाएरोनचमरस्योपमानभुवति किं पावसर्वासाध्यसमाप्तिनिरतासभवत्तस्या न
 दुर्कयेनेवेदनाहसः पतीतीसिध्दोपते आतोतस्यसमाप्रज्ञाउपमाथीनवतुत इति भिन्नानीयानाचक्रियारातामादृशप्राप्ति
 भुक्तवगाछतीति एवमहेति रक्षाहस्यसत्त्वभवात्पिनिधापितारसितरथस्योपमानत्वेन अछासदृशपिपायारसन्भवान्प्रपु

विमामप्राह तिरुसाये एषानांमिद्विसे

निभावः नात्मतद्वयोनिति आत्मायहणोपासनसामर्थ्या
तन्निवेदितारमन्त्रोलोकाभवनितिव्यभिचारभावादष्टायावि
शेषाणां स्यादित्यलंकारः कश्चात्समनदिति व्ययव्यसननुःसृष्टि

भा.के. समानाधिकरणानामिति समानाधिकरणानां पक्षानामधे एकैकपदेनायोगात्समुदायेनैवयोगात्तद्विज्ञेयत्वतीत्यर्थः स
१६

समानाधिकरणानां सर्वत्रातिरयोगादेकेन समानाधिकरणानां सर्वत्रातिरयोगात्तद्विज्ञेयत्वतीत्यर्थः स
त्र समानाधिकरणानां सर्वत्रातिरयोगादेकेन समानाधिकरणानां सर्वत्रातिरयोगात्तद्विज्ञेयत्वतीत्यर्थः स
यगोरपक्षमिति मतेन पुत्रमिच्छतीति किं पुनः कारणं समानाधिकरणानां सर्वत्रातिरयोगात्तद्विज्ञेयत्वतीत्यर्थः स
त्यत्रैकेनपदेनयोगाभवति इह तावदहं स एतः पुत्रमिच्छतीति मतेन समानाधिकरणानां सर्वत्रातिरयोगात्तद्विज्ञेयत्वतीत्यर्थः स
यच्चात्रपक्षतः ततस्समुदायेनैवयोगात्तद्विज्ञेयत्वतीत्यर्थः स
निति पक्षसमर्थीत्यस्यैवयोगात्तद्विज्ञेयत्वतीत्यर्थः स
त्येनयोगा नतत्पक्षीसमर्थं वाच्यतः समानाधिकरणानामिति
सुख्यतः

गुरास्यहि पुत्रस्येति एतासंबंधो न केवलस्येति भावः ॥

॥

॥

॥

॥

राज.
१६

894

हितीयानुपपत्तिरिति यदि केवलस्य प्रतिपक्षिकायं स्येति संबन्धो न्यते तदा कर्मलाभावात्केलायातिपरि काहितीया
नप्राप्नोति नापि समुदायात्तस्मात्प्रतिपक्षिकत्वात् तदा च संख्याया विवक्षितत्वात् पुत्रपदेन तस्यैव स्मृतत्वात् गुराणां चेष्टाप्रकर्षा
भावात् स्वपक्षमर्थे विवक्षितत्वात् समानाधिकरणपक्षेन विवक्षितत्वात् सति शेषाणां नामिति एकस्यैव दाय्यपक्षेन विवक्षितत्वा
अथ कस्यैवधिकरणानां गतः पुत्रमिच्छतीति एवं हि इहं पक्षे संशेषाणां सर्वत्रातिरयोगादेकेन हितीयानुपप
त्तिरिति तीयातु नोपपद्यते महानपुत्रमिच्छतीति कारणं न पुत्ररक्षिकं न चावश्यं हि तीये चार्कं तर्हि सतीत्यत्र हितीयाद
यो न सुः महतापुत्रेणाहते महतपुत्रादहं महतः पुत्रात् अत्र यमहतः पुत्रस्य संमहति पुत्रेन धेहीति तस्मात्तच्छब्दवक्तुं
पुत्ररक्षिकं मिति पुत्रपदेन विवक्षितं तस्मान्नाधिकरणान्महतापि हितीयादयो भविष्यंति तस्मात्तर्हि कस्मात्तत्र भवति सविज्ञे
यगानां न हि त्रि-वृत्तस्य विवक्षितत्वात् न प्रयुज्यते इति वक्तव्यं परितर्हि सविशेषाणां न हि त्रि-वृत्तस्य विवक्षितत्वात् न प्रयुज्यते इति वक्तव्यं
मुद्रपतिप्राणावक-अत्र त्रि-वृत्तमिति एवं तस्यैव मुद्रादीनां मिति वक्तव्यं तत्र हि वक्तव्यं सविशेषाणां न प्रयुज्यते अत्र मुद्रादीनां मिति
न वक्तव्यं इति तर्हि कस्मात्तत्र भवति महानपुत्रमिच्छतीति तस्मात्तत्कलात् इह संशयार्थं नृणां न भविष्यं प्रसयांते न च यश्चेह
र्थो वा केन न्यते महानपुत्रमिच्छतीति नातो नातृविषयसंपातेनाप्यते महतापुत्राद्यन्ति तस्मात्तद्विज्ञेयत्वतीत्यर्थः स
वृत्तः अप्रशङ्कः स्यादिति पुत्रवचनमकृतं भवति तत्राह त्रि-वृत्तस्यैव मुद्रादीनां मिति तस्मात्तत्कलात् इह संशयार्थं नृणां न भविष्यं प्रसयांते न च यश्चेह
रिति भावः अत्रात्मकत्वादिनैतिके प्रयोगे तु मानादिप्राणादिभ्यो वाच्यं प्रतिपत्तिरिति वक्तव्यं महानपुत्रमिच्छतीत्यादिवाक्यान् प्रसयांते न च यश्चेह
यतीमाहेः प्रतीतिर्तोत्तीत्यर्थः सिद्धान्तं च शब्दानां संस्करणेन सायाध्याप्यते किं यत् न ननु प्रयुक्तपक्षे वाह्यसाहचर्यं ननु मरति अत्र
शब्दादिकं प्रयुज्यते सायाध्याप्यते किं यत् न ननु प्रयुक्तपक्षे वाह्यसाहचर्यं ननु मरति अत्र

895

भा. के. १७ भावकर्तृत्वमिति कर्मोभावाप्रतिपादनपरमेतत् अधिकरारादौ ह्यसह्यो यथायोगेभवेत्तव भावस्त्वचलकाराकसन्निविष्टतयासा
धनव्यदेशः अभिहितमिति तत्तन्मूर्तिवन्तिभावादिवादिषाकांजतस्याकर्मकत्वात्कर्मरिणाद्यभावात्तवेदानीमिति नियतविषयापारम्भो

अथास्यकर्मजनेत्येकानि साधनानि भवन्ति भावः कर्तृत्वम् अयत्नम् नास्ति कर्म ननु वाच्यमिषिः सकर्मकः यस्यापमर्त्येव नि
धीयते अभिहिते तत्कर्मजनेत्येतात्पर्यं संपन्नः न वेदाजीम्यत्कर्मोस्ति येन सकर्मकः स्यात् कथं न त्वयं सकर्मको भवति अपु
त्रेपुत्रमिवावर्तते पुत्रोपनिमारावकाशमिति अस्मद्विशेषः इत्यत्र कर्मणि उपमानकर्मोपमयकर्मच उपमानकर्मो
जन्तु उपमयेन कर्मरारासर्मको भवति तत्तत्पतिमारावकाशमिति या अपि तावत्पेनायज इत्यति अत्रैकैकौ उपमान
कर्मो उपमेयकर्मो च उपमानकर्मो न भवतः उपमेयकर्मो भवति अथेतादृशसकर्मको भवति मुद्रपतिमारावकमि
ति अत्रापि हेतुमरीणां साम्यं विशेषकर्मच सामान्यकर्मो न भवति विशेषकर्मरारावकाशकर्मको भवति ॥ ॥ ॥

याः उपजनेन प्रतिपादनात्तस्यैव स्वरविषयीकारणभावादिति भावः कथं न हीति अत्रापि पुत्रकर्मरारावकाशकर्मो भवति प्रश्नः हेतु
निवाच्य एव कर्मद्वयमाकांक्षितमिति सः सत्येति नु गुरावशिष्टं कर्मराराधीत्येतादृशमिति भावः अत्रापि तत्पत्तिपादने
अमात्रमेतत्तद्विषयकमिति ननु विशेषमारावकाशकर्ममिति भावः ॥

राम
१७

ननु चेति यद्यप्येतादृशमिति न च प्रतिपादितं तत्तत्तथापि गमकत्वागमकत्वात्मकविषयविभागदर्शनाप्युपनृपमासः नो जाभावेति मोक्षमेव क
रेति पुत्रमिति मोक्षकरोतीत्यत्रैवार्थोऽस्येतीति गिगजस्य दत्तस्य मुनेकरातिमारावकमिममृशकैकर्मत्वमेकस्यैव तत्सामाधिक्येन रापा
तुष्टितोयस्यातद्वितीयास्तानि गुरावधानभावाच्च विवेकावशादस्ति यत्तद्विमाणावकाशो मोक्षोपाधौ विशेषमिति पस्य मुपाधौ यमानाः क
रोति पुत्राननवनीत्यर्थः मुद्रपत्तिश्च केत्यादि शेषवाचित्वात् तदपेक्षं मारावकाशः कर्मत्वमिति मारावकं मुद्रपत्तिः सादृश्येनोपपत्तिः तथेति
वर्तते हेतुमात्रसंवेधितेन करोतीति पुण्यद्वययोः करोति कर्मत्वेति वृत्तिर्युक्तवत्तद्वैमिति प्रयोगेन न च तात्पर्यं कामतर्हीति अत्रापि
ननु तस्यैवात्र न भवितव्यं किं कारणं मसामर्थ्यात् कथं मसामर्थ्यं सापेक्षं मसामर्थ्यं भवतीति नैष शेषः नात्रोक्तो करोति पुत्रोपनि
मारावकश्च न हि मारावकं ते कथ्यते यदाचोभौ करोति पुत्रो भवतः न भवति तद्विषयः तद्यथावती चेदकरोति मुद्रं चेनेकरोतीति क
मातस्त्वेनेने हेतुना वा जपितव्यं मारावकं मुद्रमिच्छतीति नोभाविष्युक्तवित्तकर्मम् उभावप्येति पुत्रोपनिमारावकश्च क
थं न सौम्योपमात्रासंनोपकरोति मारावकस्य मसौम्यमिच्छति इहैपि तर्हि न प्रामोति मुद्रपतिमारावकमिति अत्रापि
अभौकरोति पुत्रोपनिमारावकश्च न सौम्योपमात्रासंनोपकरोति किं तर्हि मारावकस्य मसौम्योपमात्रासंनोपकरोति एवं तर्हि
तदप्योगुरावचेना गुरावचेना असापेक्षः तत्र वचनात्सपत्तारां प्रतिमं विषयति अथ तावता तदप्युपादयः न चैव सार्थं आदिप
मौद्रमेव चेत मारावकस्य तत्तत्तथाविशेषमिति पादनायोपनृतिभावः उभावचेति मारावकस्य मो
क्षकारणेन सत्कार्यत्वात्तद्विषयः कर्मत्वे सापेक्षं तद्विषयं तस्मात्स्योपानि न भवतीत्यर्थः गुरावचनमिति वचनसामर्थ्यात्सापेक्षेतेभ्योपि
मुद्रादिभ्यः प्रसयो भवति वाच्यस्य सत्कार्यत्वात् न चैव पुत्रादिभ्यः सत्कार्यत्वादिमारावकमुद्रमिच्छतीति सापेक्षेतेभ्यो भवति न च यम
पि गिगजस्य गुरावधानेन सत्कार्यत्वात्तद्विषयः प्रतीतो मोक्षेन मारावकावकाशमात्रतत्तत्तद्विषयः सापेक्षं सत्कार्यत्वात्तद्विषयः न च यम
नेष दोषः न करोतीति सिद्धं गिगजस्य विषयः न भवति सापेक्षं यमारावकावकाशमात्रतत्तद्विषयः सापेक्षं सत्कार्यत्वात्तद्विषयः न च यम
रादिवत्सापेक्षं कथमिति सः न चैव चेति यद्यपि तद्विषयः सापेक्षं विषयः न भवति न चैव सापेक्षं विषयः न भवति न चैव सापेक्षं विषयः न भवति

भा. के.
१८

मुंउविशिष्टेनेन पूर्वस्मिन्निहारेकमेविशेषानुपेक्षायां प्रसवोत्पत्तिरेतन्तुं अस्मिन्त्यायागां हेमिधपपइति मुहस्य दुहेगवापुर्वे संवत् पञ्चाच
गाइहिनाययसः लवृष्टुइ कोतिमोयवसवधने दोद्यविशिष्टस्त माणवकेने सुजने अन्येनेदम्यायेनमारा वरं मुहमेछतीति काव्यामाती
स्याशक्ताह अथेति व्यापारोनाश्रयणायः प्रपत्नमत्रेणाया इत्यसिद्धतादिसर्थः कञ्चगमकत्वाच्चवति ननु कृत्वाणा सूर्याश्वक
वः कर्मनराचारमवाहने वाकावायैक्यंथाभ्यासः कमादिश्रिति अथेति इच्छासनेताल्लमरिगाप्रसवोत्पत्तिः प्रकारेनराराशी
ने तथाहि यद्युत्पन्नभवति तदेच्छामात्रस्वकाभिधानादवशंपरमेरोभिधानापतहाविनापसयेनोपपन्नं यथापुत्रीपतीतिकर्त्रभि
अथवापनेष्टुभयं पुगपद्वीतवाकं च प्रसयश्च यत्तवाकं नृनराप्रसयः पराप्रसयः सामायेन नरावृत्तिर्भवति तत्रावश्यविज्ञावा
थिनाविशेषो न प्रयोक्तव्यः मुदयतिकमाराभकमिति मुदविशिष्टेनवाक्येति नामानुमिच्छति अथवाकमेतवाचम्यापारोमु
गतव्यगमकत्वादिरुहतिर्भविष्यति मुदयानमारावकासीत अथवा सुचभविनेमरुपुत्रः इत्यनेपुत्रः इति केचित्तावहाहः नभवे
नम्यमिति किं कारणं स्वज्ञेनोक्तत्वात् अपरस्याह भवितुमिति किं कारणं धातुर्थयुक्तप्रिधीयने सवधातये केवावेदवज्ञे
ननिर्द्वयवर्ति इह भवतस्त्वावहाह नभवितुमिति किं कारणं समावायेनवाक्यनभवितुमप्रसयानेनव पथ्येहायैवा
केनगम्यते इष्टपुत्रः इत्यनेपुत्रवर्ति नासौ जाहवितुमपानेनगम्यते कविमाताम्यमातृवधः कविमाताम्यानामपतिवधो
वक्तव्यः इहमाभत इहमिच्छाति किमिच्छति उच्चैरिच्छति नीचैरिच्छति गोसमानासरागोनातुं हिले केवचम्यमिहाह गामिच्छति ग
यति समानासरा गृधेयति रथोयातमस्युत्तिकत्रोपति ॥ नीतात् रथोयति तत्तायति ॥ ११ धानायति ता स्वज्ञेनेति इहशब्दमा
मानाधिकारणासुचरनेननिर्भुं जैषावक्रियाद्येत्तकर्मभावस्या यस्य प्रतिपादनारिसर्थः अथमर्थः यथाक्रियाफलस्य कर्मणः प्राधाम्यप्र
तियासपिषितनरावाकंमवपुयुजते पुत्रइत्यादिननुकानेन तस्माकर्मकत्वात्कर्मरिगाप्रसयानुहातसवधातुर्थइति इच्छायाः प्रस
यार्थत्वं दर्शयितुं वाक्यमुपार्थं तत्रात्रोक्तप्रसयः प्रयुज्यता कर्मप्रसयोवा कप्रसयतमन्त्रः कर्मकत्वाकर्मप्रसयोनभवति नासौ जा
तुविहित प्रसयानस्याकर्मकत्वात् कर्मरिगाप्रसयान्नासमवादिसर्थः गोसमानासरेति अकारइत्यादिसमाना तत्रेत्वंवागतस्यमाति

सुप्रभाष्य १८
असि कस्य
असि कस्य
असि कस्य

काम्यत्वं आदिनरति अनेपि कृतकारिकरुतफलमुपादनादिनः संपधने तथाहियहोकि यत्तत्तत्कारकारस्यानादितादिसंज्ञानभवति
एवमेतपिकुमश्चिक्तार्थोदात्तसिद्धेनियमार्थः संपधने चिरेवायवपश्येयः तत्तुवधवरेणादिदिनि पजारीभ्योपेविहितइति अ
काम्यत्वं किमर्थश्चकारः सार्थः चितोतउहा नोभवतीत्यतोदात्तसंपधयास्यात् नैतदस्ति प्रयोजनं धातुखरेणाप्येतत्सिद्धं ककार
स्यतहासंज्ञापोरवाग्रायः आदिनश्चकारः कर्त्तव्यः अतउत्तरं परति काम्यचश्चिक्तरागद्वयं कृत्स्नेरथाभावात् काम्यचश्चि
क्तरागमनर्थकं ककारस्यसंज्ञाकस्मान्नभवति इदथीभावान् रक्षापीभावान् अन्येसंज्ञानभविष्यति अनुचलोपस्वेत्कार्यं अ
कार्यलोपः इहहिणइत्यकार्योवास्यादुपदेशः श्रवणाधीषा कार्यवेहनास्मि असनिकार्योवाश्रवणमापेनस्यानउपदेशो
नर्थकः स्यात् इहमास्ति कार्यं अथचित्तास्पतिः किनीतिगुरामतिषेधोपयास्यात् नैतदस्ति प्रयोजनं सार्वधातुकार्यधातु
कयोरंगस्यपुराउच्यते धातोश्चिदिति प्रसयः शेषः आह धातुकसंज्ञोत्तमते नचायेधातोर्विधीयते इहंताहप्रयोजनं
उपयुक्तकाम्यति किनीतिसंप्रसारणोपयास्यात् एतदपिनास्ति प्रयोजनं य जादि भिरुकिं तविशेष्यामः यजारीनोयः कि
दितिकश्चयजारीनां किन् यजारीभ्योविहितः अथापिकं वाविरिक्तार्थस्यात् एवमपिनलोपः क्रियते म्यासएवद्विचक्रको
निर्देशः सुपः आत्मनः क्वचक्राम्यहेति अथवाश्रवणसमेतद इष्टविविधः छेदसिभवति नचात्रमप्रसारणदपने उपमानासवो
अधिकरणा तु अधिकरणा हेति वक्तव्यं इहापि यथास्यात् कुरीयति प्रामादि प्रासादीयति कुपु ॥

यंतुमुवंनादिहितः अथापीति यदायजादिभिः किञ्चिद्विशेष्येनेकार्षित्वेनेवयनादयेति निर्दिष्टपञ्चतिभावः अथवेति विनयेच्छदमीति विवच्छेदसि
विधानात् इहवाक्यमपीति संप्रसारणं किं कार्यमस्ति तस्मात्पुनः परिहार आश्रयणीयः अथवा पातोः स्वनपयहरीतव्यस्ये कार्यसि
ज्ञाने उपमानाकुधाभिति उपमेयेसममीश्रवणादुपमानमपिसम्पत्तामिति कर्मविवसायानेतव्ययोगासमवा नवोर्तिकार्यः ॥ ॥

भा.कं.
२०

इह काश्चित्ति यस्मिन् शब्देनासमत्वात् एवमप्युच्यते पक्षस्तदा प्रसयार्थविशेषणं ते भवति मन् यदेव ह्यति विषयो न ह्यति वनेमन्
सोपुभवंति उद्भवति उद्भवति आभिमुखिन भवतीत्यर्थे च इति वि. अमत्वात् प्रात्ययस्याच्चाति विषये भवते यद्वा शब्देन नमन् कर्म
शोभनमामनीत्यादिह्ये. कौटिल्यस्य भवति यद्वा शब्देन सादृश्याच्चाति वि. अमत्वात् प्रात्ययस्याच्चाति विषये भवते यद्वा शब्देन नमन् कर्म

इह काश्चित्ति यस्मिन् शब्देनासमत्वात् एवमप्युच्यते पक्षस्तदा प्रसयार्थविशेषणं ते भवति मन् यदेव ह्यति विषयो न ह्यति वनेमन्
सोपुभवंति उद्भवति उद्भवति आभिमुखिन भवतीत्यर्थे च इति वि. अमत्वात् प्रात्ययस्याच्चाति विषये भवते यद्वा शब्देन नमन् कर्म
शोभनमामनीत्यादिह्ये. कौटिल्यस्य भवति यद्वा शब्देन सादृश्याच्चाति वि. अमत्वात् प्रात्ययस्याच्चाति विषये भवते यद्वा शब्देन नमन् कर्म

राम.
२०

अथपि निति ग्रामप्राप्त्यपुद्गते ते सामान्यतोऽप्युच्यते नानुमानात् क्रियाविशेषोक्तः संशयः तथा च वापसत्वेति प्रसवगति
कल्याणवति उपसर्गसंज्ञायाश्च नानुमानात् क्रियाविशेषोक्तः संशयः तथा च वापसत्वेति प्रसवगति

नेषोऽपि अथपि निति ग्रामप्राप्त्यपुद्गते ते सामान्यतोऽप्युच्यते नानुमानात् क्रियाविशेषोक्तः संशयः तथा च वापसत्वेति प्रसवगति
कल्याणवति उपसर्गसंज्ञायाश्च नानुमानात् क्रियाविशेषोक्तः संशयः तथा च वापसत्वेति प्रसवगति

संशयः चोक्तः मयोपार्श्वानुमाने यथा इह स्मरतो इह ध्वने रसमयोऽपि निषयार्थस्तदा मिति पाठः निषयार्थे च यस्य
यास्यति उपसर्गः एवमप्युच्यते अतो धातोर्वा माननार्थं वातमशेषमतादिसिद्धं प्रसयार्थविशेषणं ते भवति चादृश्याच्चाति वि. अमत्वात् प्रात्ययस्याच्चाति विषये भवते यद्वा शब्देन नमन् कर्म

भा.वे. ११ लोहितारि शरापुमिन् ऋद्वारियातामुपसय उरुयेति सुयोमुलुगीति तत्तावास्थानुयादेशः पितृमिति पितृश्रातमिति पितृयव
भियस्य यश्चिन्ति यश्चिन्तुवर्णनिवर्तनननुर्धेयविधावापतहान्यसवमुग्राह्याप्स्ववयादेशोद्धतेर्वाभावात्तस्यैवस्येति नमस्त

लोहितान्तिकिमर्थः ककारः गुराण्द्विमातेष्वर्थः किन्तिबोतेगुराद्विगणिवेधोयथास्यात् वेदरन्निमयोजनं सर्वथा
तुकार्हातुकयोरास्यगुराउच्यतेधातोश्चवाहनप्रत्ययः शेषव्यार्हातुकसंज्ञात्तुभते नवायथागोर्दिधीयते लोहितारी
निमातिपदिकाति सामाम्यहराराथेस्ताहै कृत्सामान्यहराराथेनाथेनाथैः केशरति नायनोताद्विधीयते इहतर्हिप
स्पहनः कस्माविभाषितः नाथहृतमाहर्धीयते इहतर्हिआयसस्यचत्तर्हितेनाथेनाथ्योश्चिनायामायात्वाहर्धीयते इ
हतर्हिकाछंसीति याछरसोसेवमहक्रेयं उरारणुः गुरारपभिरारपारिसेवमथ इहतर्हिपयोजनं यत्तत्तुहफकाराहतर्हिपत्
तत्रकिं दूहगामनुवर्त्ततेतद्दहापियथास्यात्लोहितान्तिकीति किपुनः कारागोत्रत्रकिं दूहगामनुवर्त्ततेइहमाभूत उरुपाधस्य
येति यस्तत्रक्रिदूहगामनुवर्त्तते पियमतिशिरभावांनमाश्रीतिरउः भावकिंनदूहरातिनिर्वातंष्यते यद्विनिवर्त्तते कथं
सपाचास्यावयवनामहाति न्यस्यगेरस्योवेत्यवेत्ययत्वेसयोजनव्याख्याइहमेतत्तद द्वागुविधिः कृद्विभिवृति यदि
छारसंसेहेनु नाथे किं दूहगोनामुवर्त्तमानेन कस्मान्नवर्त्ततेउरुपाधस्येति छांरसत्वात् न्यथवा न्यस्तत्रदीप्तंछांर
संज्ञसत्तेतिष्यति तथया उपगयातेमांयवयोगर्भिरायोयुवतयरीति

नि न्यसयते कंठद्वियागंतस्यास्था वसत्यनेरिकाकजंतस्पवसयेतुत्र अथत्वेतिवर्णमसयेनशेधः क्रियतरसर्वः यदीति
अनेनककारः प्रसारयाः ॥ श्रीगणेशायनमः ॥ " " " " " "

राम-
२१

[illegible][illegible]

भा. के.
११

कर्मणो उभेरो सेति मरुद्वेशः अह एते मरुद्वेशः अहोरो सेति अयानप्रदेशाः सतस्मै मरुद्वेशः हनुवति हनुचमलनसहस्रितं च वि
तस्य मरुद्वेशः अह एते मरुद्वेशः अहोरो सेति अयानप्रदेशाः सतस्मै मरुद्वेशः अहोरो सेति अयानप्रदेशाः सतस्मै मरुद्वेशः

कर्मणो रोमंथरसुखने कोयरोमंथोनाम उद्गीरोस्य वाचगोस्वरावागं योरोमंथः यथेवं हनुवत्तन इति वक्रस्य इहमाभन्त को
रोमंथं वक्रं यतीति तत्र हि वक्रस्य नवानभिधानात् नवावक्रस्य कस्मात्तत्र भवति कीदृशो रोमंथं वक्रं यतीति अन्वयमभिधानात् त
पसः परस्मैपदं चतुर्थसः परस्मैपदं चेतित्वं क्रयं तपस्त्रयं तपस्यति कथं तपस्यते लोकाणि धुनैः क्रास्तात्वा तन्विष्य
ति वाच्यो वाच्यम पेनाद्येति वक्रस्य पेनायने वाच्ये अहोराश्रीका कोटापी रासी टामुष्टामुष्टाहोराकर्मस्य अहोरा
रायने अहोरायने श्रीकायने कोटा कोटायने चोटापीरायने चोटापीरायने प्रष्टामुष्टायने सुष्टायने सुदिनइहि
नाभ्याच सुदिनइहिनाभ्याचेति वक्रस्य सुदिनायने इहिनायने गीहारा कुमीहाराहेति वक्रस्य गीहारायने सुखादिभ्यः
कर्त्तव्येनायामिति किं न्यर्थ इहमाभन्त सुर्वेदयने मसाधकारे वक्रस्य कर्त्तव्येनायामिति स च्यमाने पि न्यत्र प्राप्नोति किं
कारणा कर्त्तव्येनायामिति न्यत्रोभावे समुच्चैवात्मनेविदयने अथापि पास्य कर्त्तव्येने रासोमवति
न कर्त्तव्येने रासोमवति किं नार्ह सुखादीमभिसंवध्यते कर्त्तव्येन सुखादीनीति ॥

इति वरं तेन लोके प्रयोगो वर्तमानं चर्चसां स्यादभिधानं न लक्ष्यते तस्य सः सुखादिभ्यः किं नार्हति वेदनायाः चत्वारमेतरेषामावा
त्कृत्य हरा सामप्या सुखादीनि विशेष्यते कर्त्तव्येनायामिति न्यत्रोभावे समुच्चैवात्मनेविदयने अथापि पास्य कर्त्तव्येने रासोमवति
रवारी निवेदयते तदाम्यमोनामसीयसादि वरं ॥ ॥ श्रीगोरोशाय नमः श्रीगेनपती नीराहः ॥

राम-
२२

नमो वरि प्र. सं. त. रा. इति नमस्येति धातुं कृतादिपठितुं निपातनम. शब्दसंज्ञासंज्ञातययक. न ना क्रियते परमाद्यंतक. अविद्यमाना
वयवाद्यो नमस्य शब्दः पञ्चावा वीमह. सं. त. रा. इति नमस्येति धातुं कृतादिपठितुं निपातनम. शब्दसंज्ञासंज्ञातययक. न ना क्रियते परमाद्यंतक. अविद्यमाना
समुदायस्य वाद्यं त्वा इति भावः अथ वेति अथ वेति नमस्येति धातुं कृतादिपठितुं निपातनम. शब्दसंज्ञासंज्ञातययक. न ना क्रियते परमाद्यंतक. अविद्यमाना
नमो वरि नमस्येति धातुं कृतादिपठितुं निपातनम. शब्दसंज्ञासंज्ञातययक. न ना क्रियते परमाद्यंतक. अविद्यमाना
चतुर्थीविधोयते साप्राप्नोति प्रकृतं तत्तात्पर्यं नमः शब्देन योगे चतुर्थीविधोयते नमस्यति शब्दोप ननु च नमस्यति शब्दे
नमः शब्देति तेन योगे प्राप्नोति नैयदेव नमः शब्देन योगे चतुर्थीविधोयते नमस्यति शब्दोप ननु च नमस्यति शब्दे
विभक्त्ये कारकविभक्तिर्वै लोयमीति द्वितीयाविभक्तिर्वै विष्यति सजादिषु प्रत्ययार्थनिर्देशः सजादिषु प्रत्ययार्थनिर्देशः
नमः प्रजायां चरितसः परित्यगादिभ्यः आश्रयं भासात्माचचयने चीवराह्मणे परधाने वा पुष्टादुदसने पर्य
सने वेति किं प्रयोजनं क्रियावत्तया यथा स्यात् नैतदस्ति प्रयोजनं आश्रयं प्रवृत्तिर्जाययति क्रियावचनाः सजादिभ्यः शक्तिप
इयं सनाद्यन्ताधातवश्चिधातुसंज्ञाशक्ति कथं न्नासापकं धातुसंज्ञावचना एतन्मयो ननेधीनीरिति तव्यहाहीनामुसाज्य
था स्यात् यद्विचित्रं क्रियावत्तया यथा स्यात् धातुसंज्ञावचनमर्थकं स्यात् सः सामपि धातुसंज्ञापी नव्यहाद्यो नस्युः किं का
रा साधनेन वक्रस्येति विधेयं साधनं चाक्रियायाः क्रियाः भावात्साधनाभावः साधनाभावात्सासा मपि धातुसंज्ञायां नव्य
महाद्यो नस्युः पप्रपति ताचा क्रियावचना सजादिभ्यः शक्तिप सनाद्यन्ताधातवश्चिधातुसंज्ञाशक्ति ॥
सुखेव नमसादि शब्दः नमस्येति धातुं कृतादिपठितुं निपातनम. शब्दसंज्ञासंज्ञातययक. न ना क्रियते परमाद्यंतक. अविद्यमाना
नमवधानादनधिकारे स्यात्प्रसयप्रसंग इति वचने वरिस इति सययोसेवा वरि चर्या पामितया ताना ॥ ॥ श्रीगोरोशाय नमः ॥

प्र. ३३. परसाधन इति शब्दो नरकाया यो द्विधा यायत्युक्तो, परिहारकं तत्र वाहीनाहं तं पश्येत्तदौ द्वितीयारीनामिव स्वार्थिकत्वाद् व्यवाचित्वेपि कर्त्तव्यता ना मुमति स्यादेवैव सत्यं न परसाधन इति द्वितीयारीनां प्रातिपदिकादि धानात् तस्य च द्वय्यवचनत्वाच्च न प्राप्ता एषा सरसा

ननु चेदप्रयोजनं स्यात् परसाधनं उत्पत्तिं वृत्तामीति न परसाधनं उत्पत्त्याभावित्वं किं कारणा साधनान्ति संवधि शो
यं संवधि शोऽप्यनुरोधमात्रका यदुत्पत्तिं वृत्तामीति तद्यथा मातरि जन्तव्येति नरि श्रुत्य विद्वद्व्यति नृकोच
ते स्वस्यामातरि सास्मिन्पि नृगति संवधांश्चेत गम्यते पापस्य मानायाश्च यथापि तेति स्वमेवापि संप्रवृत्ता दन्तं गत
व्यं पश्यधातो यत्साधनमिति अथवा ज्ञानवशवत् कृत्वाऽप्यं नृवैव स्वस्य आदिपत्तेरिति यावत् च न तावदाप्यं कर्तु
त्वं पिक्रियायत्नवत्यन्तं करोति येनैव स्वस्य पिहेतुना यथाऽप्यं क्रियावता तेनैव कृत्वा द्योपि स्वमर्थं वत् स्वस्याचार्य
चित्रयाति हृदि दर्शनादिशानि ह्यवित्रयमप्यर्थी दर्शनं कर्तव्यं कथमिति श्रुत्वा ध्यात्रि अथवा ज्ञानमवाप्यो
दर्शनमाकर्तुं कथं करणादतिवर्तते करणं च वर्तते करोति श्रुत्वा सामान्यवर्तते ॥

यनउपनिषद्विषयं तस्याहसकधातुनैषु क्रियावाचिषु लसाधनेसावकाशाः परासाधनेनोपबेदइत्यर्थः अत्रपेति अत्रभिवानशक्ति
स्वाभावादेनैराणाद्यीदृशनेविशिष्टमिवाचचनतस्यसि इत्याहइत्यर्थः चित्रपतीतिचित्रेवैविध्यकारारादितिचौरहितकृत्स्नपुन्यअनेक
पर्यागाश्चयतीत्यर्थः क्रियासामान्यइति सामानेनचविशेषणार्थमात्रेपात्तमित्युपःरुचिद्विशेषविषयहीत्यर्थः नचदेनोपग्रहो
नकारास्यविषयः तपोविरोधाभावात्॥

राज.
२३

युष्मन्निश्च कयोरेदंहरामिति किमिकारांतयोः कृतावयोरेहरामुक्ताकारंतयोरेवेतिप्रश्नं किंप्रयोजनमिति तद्विकलीसेवकस्मात्र
क्रियतरसर्थः शरांतरस्येति यद्यपिदृष्टोक्तप्राप्तौपक्षप्रवृत्तिरपिवाचनिकंतस्यामिति न्ययवाच्यमस्यहृत्तावप्यस्यस्य
तिलोः प्रहसनायोपमाविसंतंन्ययस्यहृत्तेनोपरीति न्यतरपथायासनेनकारस्यसर्थः नचलोपस्थानिवद्वाचात्कथमकारस्यप्रतीतिः
नेयहोषः प्रातोहासोस्थानिवद्वाचेनवतिबंधाद्वयते एवैवौपस्थानिवद्वाचिधानात्न्यमात्रोपवृत्तिधामातवाहस्थानिवद्वाचवचनस्य
मुंश्चिदस्य इमौहलिकलीस्तरकारोक्तौ कालिकलिः अल्लिहलघुः कल्पवाच्यः काशोक्तः कयोरेदंहरांतयो यविकारांतौ
योरेतेनियमस्य किंप्रयोजनेहानिप्रयोगोऽस्तिपातनकिंयतेसंज्ञाविमात्रमित्यत्रनलतन्मवकलत नैनहासप्रयोजन
रकारलोपेन्यत्रोपिनानेतिप्रातपथोपविष्यति दृष्टोक्ततायालीयः तत्रोलोप्याभवतिरश्मिहसमभाषैर्हाहः किंयत्तापद्ये
यशति किमत्रकतंय पीरसाहहः निशेलोपः कृताप्राप्त्येदंप्राप्तौतिन्यदतायामपि हहुरपिनिसा इतेपिलोपेप्राप्तोसकते
पि न्यनिशेलोपः न्यस्यस्यहृतायांरहैप्राप्तोसमस्याहृतायां शरांतरस्यचप्राप्त्यविधिरितोभवाति हहुरायनिसापः न्यस्य
स्यहृत्तेनोपेप्राप्तोससस्याहते शरांतरस्यमायुवनिधिरित्यिोभवति उभयोर्निसयोः पारललाहः इहहृत्तायांलोपः तथा
न्यायोपेनवति न्यनेपुनः सनिहहः किंयतोलोपसति यद्यपिप्रीरसाहहः हृदवपिहृतायांन्योलुभते तस्मात्सुहृत्तये हमि
कल्योऽस्तिपातनेतसंज्ञावप्रतिबंधार्थमिति॥

[illegible]

भा.कै.
१४

धातोरैकाशे इहसमभिहारेकामन्त्रेस्पानेकस्यैककान्त्सम्भवाति धातुवाद्यातुकिथैकेचयुगापदेकेनधातुनादेकस्यान्वयनिधानात् साचनित
त्रेभेदासाधेकसुभावत्वात्तुम्भसाम्ये अविश्रयगादीनोचक्रमजमलाद्यगपद्वेस्यानाभावाच्चक्रियासमभिहारेनसंभघतीतिमममा
नःपछति समभिहारंति कोपमिति इतरन्तुद्विपरीत्यार्थेराद्युसत्रिमाह समभिपर्वोति यद्यप्येकेति मुल्यास्पसमभिहारस्येहासि

धातोरैकाशे समभिहारंति कोपशब्दः समभिपर्वोद्धरेतीवसाधनोघ्न संभभिहारोसमभिहारंति ननुया मालाभेहाः
उत्पलाभिहारंति विषमउपमासः बहुलाः सुभनसः तत्रपुनःसमभिहारंति इहपुनरेकाक्रिया यद्यप्येकासा
मास्यक्रिया अवयवक्रियास्तुचक्षुः अविश्रयगोहकासेचनंतुलावयवैवोपकर्मणाक्रियास्ताः कश्चित्ज्ञात्मेनक
रोति कश्चिदेकात्मेन तत्रपःकात्मेमकरेति सचच्यतेपापच्यतेरति पुनः पुनर्वापच्यतेपापच्यते॥

भघतीतिमममाद्यौणाःआश्रयते बुद्धिगाचरणेकसकलावयवक्रियायातः पौनः पुमेनानुधीयमानप्रधानक्रियाविवयो
वसर्थः सामान्यक्रियेति साधारणोसमभ्रपाक्रियाधातुवाच्यत्वर्थः ननुक्रूरिणा गुराभैरवयवेऽहः क्रमजननो उ
द्याप्रकल्पितोभेदः क्रियेतिव्यप्रादृश्यते समहस्यनद्याभनः प्रतिभेदेसहस्रिषु समाप्यतेततोभेदेकासमभेदसुसंभवति अथवा
अविश्रयगादीनोतादर्थेनप्रवर्तनान् गुरोत्ताइवयवतत्स्यान्साधारणत्वमुच्यते ननुके अनेतरफलस्यः कल्पतेताकि
याविदुः प्रधानंनोतादर्थ्यास्यासातुनदीव्यता कात्मेनेति विज्ञानोपायवद्विनास्माकल्पेनेत्यर्थः ॥ १ ॥

राम
१४

अयेति धातुरेवसमभिहारविति शक्तिपावाधोतक स्तपसर्गाननुवाचकशतिभावः प्रारतीति धातुपसर्गसमुदायस्यक्रियाविशेषाव

अथधातुग्रहणं किमर्थं इहमाभूत् प्रातिभ्रमिति अमउचुरपारति यद्वा धातुग्रहणं किमुक्तंनवमाभूत्
कर्मग्रहणात्मविधौधातुग्रहणार्थं सोपसर्गकर्म किमुक्तंविशेषकत्वात्तुपसर्गस्यानुपसर्गकर्मसोपसर्गस्यहृकर्मत्वे
धात्वधिकारेपिसनोऽविधानमकर्मत्वादि सविद्विपिक्रियासमभिहारग्रहणाद्यौधोधातुग्रहणार्थं सोप
सर्गः क्रियासमभिहारंतिचतुक्रियासमभिहारंतिवशेषकत्वात्तुपसर्गस्यानुपसर्गः क्रियासमभिहारः सोपसर्गस्यहृकि
यासमभिहारत्वेधात्वधिकारेपियदोऽविधानमक्रियासमभिहारत्वादिति अथैकाकलादियहृकर्मर्थं इहमाभू
त् ज्ञानार्तभ्रमोत्तेभ्रमिति एकाकलादियहृगोचार्क किमुक्तं तत्रावदुक्तं कर्मसमानकर्मग्रहणार्थं
वेष्टामिधानेमास्यविधानात् अकर्मत्वात्समानकर्मत्वाद्वाहान्वयनिधानादिति इहापि एकाकलादियहृगानर्थेन
क्रियासमभिहारोपदुच्यन्त अनेकावोह्लादेर्ननिधानमिति तच्चावपनवमिधोनमाश्रयितव्यं क्रियमाणेपि
येकाकलादियहृगोपयैकावोह्लादेर्नसहमानेनपदार्थस्याभिधानेनभवतिनभवतिनत्रोसतिः तद्यथाभ्रमोभेभ
शरोचते यच्चनेकावोह्लादेर्नसहमानेनपदार्थस्याभिधानेनभवतिनत्रोसतिः तद्यथा अत्राद्येन्यर्थेन्यथा
प्रयतेसोस्यतेसोस्यतेनोस्यतेः॥

गतिहेतुत्वान्नोपदिप्रसङ्गः स्यात् ततः सोयस्योस्यहेर्वचनसमेतं प्रातघातंरतिचेष्यते सन्त्योक्तंवस्तिहाय्यतिरिचति यद्वि
धाविति धात्वधिकारपीति प्रपापच्यनइत्यादोः॥

भा.कं.
२६

हेतुमतिब दन्निमस्यपारिभाषिकस्यप्रयोजनस्येहेतोर्निर्वाणं नदीयोव्यापारः प्रेषणाध्वराणां तत्समर्थोयत्ता तत्समर्थो चणालसुराणो हेतुर्भू
विहराद्यते भवतुल्यकारकसाध्यकाराद्येतेन प्रयोजनस्य हेतुव्यपदेशान्तरद्वारा त्रारससाध्य प्रेषणाद्येषुः पथानां रससाध्यपक्षे
करास्ये ननु गुणवत्तयपेक्षे नक्षेपे संतुर्जन्येव च तन्मध्यपाकारदेव हेतुमध्यपदेशाद्युक्तानुपेक्षणाः नैव हेतवः एव न प्रवक्ष्यामि
वतस्यार्थस्य प्रतीतत्वात्तन्मध्यप्रयोजनाभावात्त्रैवार्यंति तौनुसाहान् प्रयोजोपि हेतुसमष्टयेन न भवत्येतत्स्य इत्युक्तान् रिचित्र
समावतः कराराधिकारद्विधायाचित्तवत्सासारिशब्दासाकाशयौयः प्रेषणारिसुराणो लघुपाकाद्ये च हेतुव्यपदेशे

हेतुप्रतिबन्ध कथमिदं विज्ञायते हेतुमत्प्रसङ्गेष्वर्थान्मावर्ततेति न्याहोसिद्धिस्तुमतिर्यथा
तुर्वर्ततेति पुनस्तुतरेदं विचार्यितुं नान्येनानुसङ्गिद्यत्तमप्रसङ्गविशेषाणां भवितव्यं
यावता हेतुप्रतिबन्धसुख्येन परिहृतिरुक्तस्य विशेषस्तथापि हेतुमत्प्रसङ्गवत्प्रातः॥

नृलोपपन्नित प्रयोजकसाधो व्यपारः संहैवगत्वेन कथ्यमिति परापचनीसु क्रैयपोऽस्य धासवत्वापारोगस्यते नमपो
जकसाधोपित्तमसपायस्य करणाधि कर्तव्यस्यापित्तमकरासाधिशेषवृत्ते नमति निसंयुते परावनेनाथैवाहासना
इत्याहाधिश्रयगारावत्तमयोजकसाधारेणेष्वचारिवात्मभवति यथापंचाभिहेतुः रूपवति नराप्रकृतिविशेषाया लोभ
ति नराग्राहप्रस्योधातकः सय धनरतिपतद्वयस्यसमवाधेष्वशीकानुप्रप्र हेतुमदति हेतुमदधीभिधापयिनरसयः॥

राम.
२६

कारकोपासाक्षमित्तकारकशेनेप्रसयार्थव्यतेसहिप्रसयंकोरानिनिव्याहयति प्रसयार्थइति प्रसयस्यार्थः प्रपोजनेसमुपपत्तिरिति
गहीन-परिप्रागंधभवति वाच्यत्वात्प्रसयस्य प्रकृतिविशेषात्तेनप्रसयस्यानुपादेकत्वात्तत्कत्वात्प्रयोजनप्रपत्तिरस्यैवस्याहस्यै-
व्यथवाद्याभिधेययुक्तसंचानयनिरिक्तश्रयव्यवस्थासाक्षिणप्रादिः प्रसयस्यैवतनुमकृतेरितिमुपपत्तिरितिहोत्वव्यवस्थापितोभर

नैतदस्ति भवति हि विषयसमुपाधिपुथा प्रभातोयत्यातिपरिर्केशैर्नैतद्विषयापुनर्भूतिपदिकमिति एवमपिहेतु
मसुभिर्धेयिणाञ्चरतीतिहेतुमविषयाधातुवैतदस्ति जायतेविचाराणा अत्रउत्तरपदेति हेतुमनेतिकारोपाहानमस
यार्थपरिश्रुतार्थपदानुकराणोत्तः हेतुमनेतिकारोपुपासीयेति किंप्रयोजन प्रसाद्यपरिश्रुतार्थः एवंसांप्रस
यार्थः सुपरिगृहीतोभवति यथाचकराणोत्तः इति तत्कराणमुपासीयेत्येतिहिनह स्वस्वविशेषणमिदं
भवति प्रहस्यविशेषणान्तेनत्रविज्ञायते तत्कराणामिज्ञायोत्तः इति॥

[illegible]

भा.के. २१. आप्तिति विनापि रिगवाच्यमिहैलैः कपीतीति प्रयोजक व्यापारमात्रमहत्संघेत्तं हेतुमत उपपद्यते पचतीत्याहोतकोरिगिआ
स्तीति तदर्थमिति रिगिभावाः उक्तः करोतीति बहुति विशेषणपक्षे पचाप्रसंगे हि ते प्रयोजक व्यापारिगान्भवति एवमुक्तमि
तादिशब्दाभिहितेभिर्भाष्येति हेतुप्रतिषेधत्वात्करोत्यर्थस्य प्रसयार्थविशेषणपक्षे सन्त्यर्थस्य रिगिगान्भावः न्यवेति यस्मात्स्य
घोतनापरिगिह्मिधीपनेसपदाशङ्कान्नरावगतो भवति तदर्थमिदं प्रयोजकभावाः प्रभवतीत्यर्थः उभयोरिति धातुवाच्यस्य व्यापारस्य कथंरित

आप्तमहत्संघे विशेषणं कोहोषः इह हि उक्तः करोतिमितिः करोतीति रिगिवाच्येति प्रसयार्थविशेषणोसति पुनर्नैषो
भवति स्वशब्देनोक्तताप्रतिषेधेति प्रहस्यविशेषणोपि सति नैषः यत्र नोन्नेराशङ्क्यैस्यातिः तत्र शब्दः प्रयुज्यते य
त्र स्वशब्देन पिशब्दमर्थस्य गतिर्भवति न तत्र शब्दः प्रयुज्यते इह वाहं पाचपसोदने वरत्रेनेति उच्यते कथं विनाभिधा
नं भाष्येति प्रसयार्थविशेषणोसति पुनर्नैषोः प्रधानकर्तारिनादयो भवेतीति प्रधानकर्तारिना भेद्यते यथात्र प्रधान
सिद्धवन्तृतीयाकर्तारोऽपि इह च प्रतिज्ञाप्रसङ्गे नो यत्तदर्थेनेति न्यवेति रिगिगान्त्वर्थेति हत्वा गत्यर्थो नाः कर्तारो
ति कर्तारिः प्राप्नोति इह वयमिभेदं यते अतिरिक्तं न इति न्यवेति रिगिगान्त्वर्थेति हत्वा गत्यर्थो नाः कर्तारो
धः प्राप्नोति

करोत्येवमन्वयं यदापचिनाह्योरपि प्रयोजकयोर्व्यापारो भेद्यते रिगिगान्त्वर्थः केवलं सार्थं कृत्वा प्रयोजक व्यापारस्याद्येन
कृतदाधानुवाचापारसाम्प्रतर्जयिष्यामिति इत्योरप्यभिधानस्यात्तत्तः पाचपतोऽवत्र पक्षे जातिप्रसङ्गेनेत्यर्थः प्रधानक
र्तारिति प्रहस्यविशेषणं न तान्तरपक्षे स्पष्टमाध्यात्मनः सकर्तृप्रधानमिति भावः गमित इति प्रयोजक व्यापारस्य गमित्याच्यता
नस्य कर्तारिप्रयोजकः प्राप्नोतीत्यर्थः प्रयोजकस्य कर्मत्वात् नैषोः इत्येति तदुक्तं प्रयोजकानुहाशेनोत्पन्नकर्मत्वात् इति अ
तिभेदं तदर्थमिदं प्रयोजक व्यापारस्य अतीह्यो ननु प्रयोजक व्यापारस्य इत्यर्थः ॥

रा. २१

भवति हीति रायर्थस्य प्राधान्यात्तद्वैरोसितनमत्वाद्योऽन्वयस्यः प्रहस्यविशेषणोऽपि प्रयोजक व्यापारोऽपि कृषात
व्यत्वात्तद्वैरोस्य व्यापारोऽपि कृषातद्वैरोसितनमत्वाद्योऽन्वयस्यः प्राप्नोतीत्यर्थः रायर्थस्यैव प्रयोजक व्यापारस्यैव इति अ

अस्तु तर्हि प्रसयार्थविशेषणं यदि प्रसयार्थविशेषणं पाचपसोदने वरत्रेनेति प्रयोजककर्तारि कर्मसंज्ञा प्रा
प्नोति भवति हि तस्य तिस्रः श्रीया इह च प्राप्नोति पतिमापागमयतीति अति रिगिगान्त्वर्थेति हत्वा प्रसयार्थकर्मरतीति
द्वितीयाच्यर्थेनामाहुताः इह चैधोः कस्यापत्कारयतीति अति रिगिगान्त्वर्थेति हत्वा प्रसयार्थकर्मरतीति
ति इह च भेदिकोदवत्तस्य पक्षे तस्य कात्यानामिति प्रयोजकनोपलब्धौ नमाप्नोति इह च भिवाच्यपतिपरिग्रहयतीति
अति रिगिगान्त्वर्थेति हत्वा उपपत्त्योऽपि सुवतीत्यादिनायात्वनमाप्नोति ॥

१. पक्षेन प्राप्नोतीति रायर्थकर्मत्वादिति भावः सु इतु करोति कृत्वा अप्रसक्तिसुसन्नपितृपुत्रविधानादिभ्यसेवेति वाच्यत्वं प्र
योजककर्तारिति तस्याप्राधान्यादिति भावः अभिवाच्यतेति रायर्थस्यापसंगो विशेषक इति भावः ॥

भा. कै. संज्ञा मेरेति एतदर्थस्य प्राधान्येने पितृत्वमस्य प्रयोक्तव्यं साक्षात्कर्मसेवा न च स्वयापारोपेत्तपास्वान्त्यान्तरत्वात्कर्मसेवा प्रयोनीति
 २८ युक्तं च नु प्रयोक्तव्यं व्यापारस्याप्राधान्यं प्रधानं व्यापारोपेत्तौ च प्रयोनीति न स्मृत्कार्यं स्मृत्पुत्रता न्यपमेन प्रयोक्तव्यं
 व्यापारोपेत्तौ निमित्तकार्यं सदा वा तत्त्वतः प्रमाणं ननु केन ह्यपराधगुणक्रियायास्तान् व्यापारकर्मतातः नियमात्कर्मसेवा स्वर्गमे
 नेषेयं यथा चरुं चने पाचयत्येव हरेत्तद्वैद्यस्य हरेनेति प्रयोक्तव्यं कर्मसेवा प्रयोनीति गतिवृत्तिप्रसवसामर्थ्यशक्त्यर्थकार्य
 कारणाभ्यासेन त्रियमर्थभविष्यति एतेषां विचारणान्तरं कर्तव्यं सौम्यकर्मसेवा भवति नान्यथा मिति यदप्युच्यते हरेत्तत्रा
 ममगणानामप्राधान्यं प्रयोनीति त्रिजोक्तस्य हरेत्तत्वात्सत्यं कर्मरगीति हि नोयाचत एतान् प्रपुनरिति नातोपेक्ष्यते गच्छ
 यमनिकथेति हरेत्तत्वात्तद्विषयि क्रियामप्रीयेष्यते आनं गच्छाया यत्कृति यदप्युच्यते हरेत्तत्वात्सत्यं कर्मरगीति हि नोयाचत एतान् प्रपुनरिति नातोपेक्ष्यते गच्छ
 रिक्तः करोत्येति हरेत्तत्वात्तद्विषयि क्रियामप्रीयेष्यते आनं गच्छाया यत्कृति यदप्युच्यते हरेत्तत्वात्सत्यं कर्मरगीति हि नोयाचत एतान् प्रपुनरिति नातोपेक्ष्यते गच्छ
 यामसेष्यते एतद्विषयि क्रियामप्रीयेष्यते आनं गच्छाया यत्कृति यदप्युच्यते हरेत्तत्वात्सत्यं कर्मरगीति हि नोयाचत एतान् प्रपुनरिति नातोपेक्ष्यते गच्छ
 उक्तं तत्र हरेत्तत्वात्सत्यं कर्मरगीति हि नोयाचत एतान् प्रपुनरिति नातोपेक्ष्यते गच्छ
 तिमिक्तः मुनीत्येति हरेत्तत्वात्सत्यं कर्मरगीति हि नोयाचत एतान् प्रपुनरिति नातोपेक्ष्यते गच्छ

मृतेष्वप्यने अभिप्राय इति ॥
 राशिधीयत इति नासाविति आम-प्रहस्यस्य कर्म ननु एतदर्थस्य सार्थः साधनविशिष्टमिति आमर्कमिकां मनःक्रियां प्रयोक्तव्यमिति
 प्रामाणीयार्थः स च मेव्यप्यने प्राप्यते कर्तव्यं तदर्थमात्रेणैव प्रधानं चरपिकर्तव्यं ननु अभिप्रायः न प्रयोक्तव्यं व्यापारस्यापि प्रत्यक्षमिति
 शब्देन द्योयते अपि नु प्रयोक्तव्यं व्यापारस्यैवोक्तः ॥

रा.प.
२८

युक्तं नु नरिति संदेहश्च विचारमिति नोपपद्यते अन्यथयतिरेकाभ्यां न चोदरं न विषयाभां प्रसवार्थं विशेषरापज्ञस्यैवोपपन्नत्वादिनिभावः
 यासाविति तदर्थत्वात्कारकयोमस्य तदनेतरं तद्वत्त्वात् सादृश्यादिनिभावः ननु केन हरेत्तत्वात् अन्येतरं फलं यस्याः कर्मतेनोक्तिपाविदुः प्रधानं
 नो जाद्व्यासां तां तां हरेत्तत्वात् तत्र पथविश्रयपरादयत्ताद्व्यासविचारं व्यालायां मेवरागाहपिद्योतकस्तु गिजपेस तदर्थः न च नरकारण
 मपितारं व्याप्तमभिधेयतमसां न कामक्रियान्तराह नोश्चक्रियावाविताद्विज्ञानावफलाने तद्व्यापारोपेत्तत्वात् इष्टकापचनीत्यादि
 तस्यासंभवादिसाहचर्यं व्यर्थं स्यादिति संभावनेति दू. संभावनेपचर्यं तद्व्यापारोपेत्तत्वात् इष्टकापचनीत्यादि तद्व्यापारोपेत्तत्वात्

युक्तं नु नरिति संदेहश्च विचारमिति नोपपद्यते अन्यथयतिरेकाभ्यां न चोदरं न विषयाभां प्रसवार्थं विशेषरापज्ञस्यैवोपपन्नत्वादिनिभावः
 च वारुपके इष्टपदेः प्रधानार्थः यो सोऽनुनां नाविति त्रिः न्यथेति नोदरं न विषयाभां प्रसवार्थं विशेषरापज्ञस्यैवोपपन्नत्वादिनिभावः
 पचार्थः स्यात्

वस्यापित्तसहोष्णारापरिहृतत्वात् पत्तोने सेवारां चापरिहृतं अन्यथा प्रहस्यविशेषरापज्ञोपि स्यापित्तसहोष्णारापरिहृतत्वात्
 सुपरिहरत्वात् नयाहियुक्तं दू. कर्तव्यं नोपि प्रधानं प्रयोनीति नार्थे देशः मृत्सामर्थ्यं व्यापारोपेत्तत्वात् न स्पृशप्रयोजकं व्यापारस्या
 भिधानां स्पृशरां बाधोत्तमात्प्रधानं सवर्कनैव नोपि भविष्यति न प्रधानोपि चाचद्योनेन प्रधानं न तदर्थं संनिवर्तते तस्य न तदर्थं प्रधानं
 न सार्थस्याभिधानादिति रापज्ञात्प्रयोक्तव्यं नैरिक्तस्यानुसन्तिः यतिभेदं तदस्य प्राप्तिं सनात्तरां प्रधानार्थं अनुसन्तिं तां उपर
 ह्यात्मनेपदनिषेधाभावः ॥

भा. के. २९ अथेति यद्यपि वक्ष्यार्थसममर्थ्यमन्तर्यत्वेन निज्ञातं तत्तथापि हेतुशब्दस्यानेकार्थत्वे सति हेतुर्थापत्तिना न ज्ञेयिष्यस्यापि मन्तर्यस्यापि
ज्ञानात्मकः सत्तादीहेतुविवरणद्वयनिघने को हेतुवितर्कः प्रयोजको हेतुगुणनिर्दिष्टमात्रे हेतुः कर्तृति हेतुः प्रयोजकः शिवाभावावस्थापिति तत्सम
र्थचरतामपि प्रयोजकत्वापारल्लुभाधीनताम्ययोमक्रियासिद्धिरस्यैः एष्टुमभिवानति मल्लप्रयोज्यतस्य प्रेरकः प्रयोजको भवतीति ह्या

अथाहेतुमतीति कोमलार्थः हेतुः कर्ता स्य हेतुमात्रं हेतुमतीति हेतुनिर्देशादिति तन्मात्रं निष्साधिवृत्तीनाम् हेतुमिति
मात्रेन्द्रव्यः यावद्व्याप्तिमित्रकारात्तावदेतुरिति किंप्रयोजनं निष्साधिवृत्तीनाम् निष्साधिवृत्तिराज्ञरूपं नि
ज्ञावाप्तमिति कृतिव्याप्याप्यपत्तिरिति किंपुनः कारणा पारिभाषिकेहेतौ न सिध्यति एवंमन्वेदेतन्नावतएतद्वति
प्रेषणामर्थवार्तेति निष्साधिवेत्ताः प्रेषणायः नावतपरवृत्तास्तत्र प्रयोजयन्त्युपपत्त्यादिव्यतामिति किं तर्हि तस्मिन्मप्य
सीनायत्नत्समायाचरति सोपपत्तिसम्प्रये जयति निष्साधिवप्रभुत्वात्प्रयोजनवशात् सम्प्रयानावाप्तप्रयोजयति तथाकृ
षोप्तिमिवातेषां तन्मप्यति सोपपत्तिसम्प्रये पतिरद्वयविशेष एतन्मात्रवशात् सम्प्रयुक्तोपपत्तिरिति व्यङ्ग्यमिति
कस्माच्च भवति अस्मत्तत्त्वात् तदुक्तमिति एतत्ति तस्मिन्मप्यति

पारेशानुक्तस्मानुभवनीतिमश्रुः । एकविषयत्वाद्गोशरीरविश्रव्यर्थयुग्मसंगच्छकृतेत्यदिनि । स्वतन्त्रकस्य कर्तुः प्रयोजको हेतुमियुते
प्रयोज्यत्वात्कर्तृत्वोनेतिप्रयोजकोनहेतुसंज्ञस्यैः । तन्मीति । नियोगात्त्वात्कारकत्वात्तन्मपिनस्यत्वात्किञ्चुतत्वादिशेषः कर्तृत्वमि
र्थः । कर्तृत्वमेवतस्माद्योगान्नमश्रुत्वायाः । वर्तुःत्वमिवे । यथा राजानुभवयुद्धासेति राजत्वेमवाधोयनेयत्तमवृत्तौ प्रियत्वावहितक्रि
योवावयोजः कर्तृत्वमप्योक्तो हेतुश्चिप्रग्राजभावः॥

राम.
२५

इतो वर्तमानक्रियस्यैवानेन कर्तुं लक्ष्मिनि तत्त्वाचोदयति किं भोजति अतिसेवेदं शति भूतापाभविमाश्रयि पायाः कुर्वी
मिस्वधीनतो भावीव प्रयाति पायतत्तस्यैः अथ कथमिति असत्तथैतादृशयोगासंभवात् अभिसेवेदं उग्रहपारिर्तमर्थव

विंशेभोवर्त्तमानकालापाठवक्रियायाः कर्त्रीभवन्यं नभस्त्रविष्यत्कालायाः रूतत्रविष्यत्कालायाः व्यभिचन्यं
 अभिसेवेधस्तत्रक्रियते उमीक्रियामकर्त्तारिष्यतीति इहपुनर्न कश्चिदभिसेवेधः क्रियते नचासोसप्रतिपद्य
 ति नचासोप्रसति तस्मीमाले यद्विहार्हकर्मोनास्तिकथनहं कर्मप्रत्ययेमलोराभिधायते अथकथमस्मिन्म
 एएद्यतिपद्यतिपद्यतिपद्यति अभिसेवेधस्तत्रक्रियतेमाक्रियाकुर्वति कर्त्तारिष्यतीति संवेधः क्रियतेनच क
 र्त्रीअस्याः क्रियायाभवात्एवेन कर्त्तारकर्त्तृप्रसयेनलोराभिधायते अथापिकथयिकर्त्तारस्यात् एवमपिनहोमः
 लोरोक्तं तान्त्रमेषास्याज्जभविष्यति विधीयतेतेतेतत्तत्प्रयत्नप्राप्तिलोराहः यत्रचक्षिणीयः प्रयोयोगोभ
 तितत्रक्रियते नयथा अथायशरायते॥

हिरससपिशद्वययोगादितिभावः नवकर्मैति तस्यैवाधीयमानत्वात्तत्तुर्कहरिणा इत्यत्राप्यनुमैवेष्टमाहेर्लोद्धीयते सकिं
यसामययोगस्तु यस्तस्यविद्योराचरति न्वाधीति दुर्बल्यज्ञाभ्युपगमेनापिपरिहारेनिषोपतृतिभावः लो दोक्ता
दिति एकविषयत्वात्प्राचोलेदुर्दृष्टाचपाकसाधुरालोउसृष्टे तदनेवाभिहितत्वात्प्रसङ्गाच्चनविवक्षितः॥

भा.वे
३१

एकान्त इति ह्यवसानार्थमर्थयति तस्मीमासीन्नरिति व्यापारभावकथने कश्चिद्विषयमर्थयति यास्तं चमिहैले ह्यवस्यपीयरावेति न किञ्च
करणाप्येकान्तस्मीमासीन्नरमुक्तं तेनैव चमिहैले नोभिमित्येकव्यतीसया वास्मिन्निर्वाहप्रतीतिमुपपत्तीति ननु प्राप्तीति तदनुसन्ति चैक्ये
सर्पे प्रतिविधानेयीति अनेकविलासनां ह्यविरूपप्रयोजकत्वापारेत्सम्यक् चरणालं सारो वनेत्तदर्थः धातुनेन चोपपत्तद्विबन्धन

ह्यप्यारिषु चानुसन्ति ह्यप्यारिषु चानुसन्ति वैकल्या एकान्तस्मीमासीन्नर इत्यने पंचमिहैले कथयतीति तत्र भवितव्यं
पंचमिहैले कथयतीति ह्यप्यारिषु चानुसन्ति नाक्रियारागह्यर्थत्वात् ह्यप्यारिषु चानुसन्ति सिद्धा कुतः नाक्रियारागह्यर्थत्वात्
नाक्रियाः कथयत्येनावशेषकृतिवैलक्षण्यवन्तवन्तं किं ताह्यप्रतिविधानेपि वन्तं यद्वैलक्षण्यं यद्वैलक्षण्यं
योजवतीवेदे प्रतिविधानेकरोति प्रत्ययः आतश्च प्रतिविधानेपि वन्तं यद्वैलक्षण्यं यद्वैलक्षण्यं यद्वैलक्षण्यं
प्रावन्तं यन्मद्विषयविषयसः यन्मद्विषयविषयसोवक्रयः पुष्पमिषोपपत्तेयान्कापान्नेयंतीति तत्र भवितव्यं
यन्मिषोपपत्तेयान्कापान्नेयंतीति यन्मद्विषयविषयसो नाक्रियारागह्यर्थत्वात् यन्मद्विषयविषयसो नाक्रियारागह्यर्थत्वात्
हः कुतः नाक्रियारागह्यर्थत्वात् नाक्रियाय ज्ञेयः नावशेषकृतिवैलक्षण्यं यद्वैलक्षण्यं यद्वैलक्षण्यं
नेपि वन्तं तद्विषयः अहोपजन्तश्च यत्तु पुष्टागं करोति तन्वपुष्पमिषः करोति पात्रकाः प्रयोजयतीति ॥

स्वार्थस्वप्रकाशितत्वात्तिजभावः विभाषोपपदेन प्रतीयमान इति पञ्चमात्मनेपदानावश्च यद्वैलक्षण्यं यद्वैलक्षण्यं यद्वैलक्षण्यं
भवसेवपंचमिहैले कथयतीति नाच यन्मद्विषयि यन्मद्विषयि यन्मद्विषयि यन्मद्विषयि यन्मद्विषयि यन्मद्विषयि यन्मद्विषयि यन्मद्विषयि
+ प्रसेपवचने दृष्टम् करं त्वास्मिन् प्रसंगनिवारणाय वचने नाक्रियाय इति तत्र सागवचताश्च यद्यप्यः प्रयोगस्तद्विपरीतः

राम.
३०

इह व्याकरणात्वेति लक्षणेन सारासमुदायेना व्याकरणाभावात् तद्वैलक्षण्यं यद्वैलक्षण्यं यद्वैलक्षण्यं यद्वैलक्षण्यं यद्वैलक्षण्यं यद्वैलक्षण्यं यद्वैलक्षण्यं यद्वैलक्षण्यं
अयदेति वद्वैलक्षण्यं यद्वैलक्षण्यं यद्वैलक्षण्यं यद्वैलक्षण्यं यद्वैलक्षण्यं यद्वैलक्षण्यं यद्वैलक्षण्यं यद्वैलक्षण्यं

तत्र करोतीत्युपसर्गान् संज्ञयतां यथै तद्वैलक्षण्यं यद्वैलक्षण्यं यद्वैलक्षण्यं यद्वैलक्षण्यं यद्वैलक्षण्यं यद्वैलक्षण्यं यद्वैलक्षण्यं यद्वैलक्षण्यं
ने संज्ञयतां यथै तद्वैलक्षण्यं यद्वैलक्षण्यं यद्वैलक्षण्यं यद्वैलक्षण्यं यद्वैलक्षण्यं यद्वैलक्षण्यं यद्वैलक्षण्यं यद्वैलक्षण्यं
मिति वाच्येव ही अस्यैव प्रत्यये हि ति या केनेतरेव भवति योसौ संज्ञया कारणादौ भि
संवेदः स उच्यते प्रत्ययेति वद्वैलक्षण्यं यद्वैलक्षण्यं यद्वैलक्षण्यं यद्वैलक्षण्यं यद्वैलक्षण्यं यद्वैलक्षण्यं यद्वैलक्षण्यं यद्वैलक्षण्यं
विप्यति ॥

संज्ञयतीत्यपि भवति योसा विनि वापेद्व्यनपस्य ज्ञेयो यनेति चित्तसंज्ञे सत्त्वातिवर्त्तना लोकोपयोगिणां सत्त्वात्
यद्यने तद्वैलक्षण्यं यद्वैलक्षण्यं यद्वैलक्षण्यं यद्वैलक्षण्यं यद्वैलक्षण्यं यद्वैलक्षण्यं यद्वैलक्षण्यं यद्वैलक्षण्यं
वचने ॥

भा.कै.
३१

[illegible][illegible][illegible]

राम.
३९

दशपद्यायाभिति यदासपस्यासुमात्राभ्याम्यतिपाद्यास्येवमभिव्यक्त्यासुखेवार्थमंतरितमस्यतिपाद्यास्येवार्थाप्रतिनिधेति यदादिशब्द
दशित्यामभ्यासायामभेदात्तत्रैवार्थान्तराभावेन दशपद्यायाभितिरेवार्थाभावेतिवक्तव्यं तत्तामसनादिषुतुल्यपद्यैरेवमभिव्यक्तिरिति श्री
रात्रिबिवासमितिपाद्यद्वैतेतिहासोक्तमनोमात्रवृत्त्याः कथ्यतेत्यस्यैवैविकाराशेति श्राम्यपेक्षेतोगम्यमानेत्यामोसत्रायैवित्युक्त्यस्यैव

[illegible]

तस्मिन्महाप्रासादनेहिसंस्मृत्युपवेष्टानि पुष्पोयोगिद्वयापा कर्तासद्विषद्वयसंसंनधाति तजोभयमायौकर्ममोतिनिदिप्रमा
तत्त्वकभावेनौयासमासः तत्रप्रहृतिरिष्यद्विषद्वयेष्वद्विषद्विशिष्टात्कर्तृनौयासमर्थात् लकाररूपमधीनश्चक्रीतिम्
द्विनिनातिरिचिकी

भा.के.
३२

दिस्योभिप्रायेण निवर्तयति ॥

शम-
३३

शोभिमाश्रिते कम्पाधनुकारिणां नरानां व्याख्यातोपाध्यायः कंसानुकारी नरः मामाजिह्वे कंसवृष्ट्या गृहीतः कृतोभाष्ये वेवक्षितः शोभितेक्षितः
कथं कथिष्यते तेषां तत्र प्रहरीणां शरीराहितं त्रयं भवत्येवं विषयता गता च भवत्येव कंसो नृनां साधनेन भवत्येव शोभितेक्षितः इति

देहिनीयमाहिके॥

गन् ॥ एन् ॥

भा.के.
३७

लावस्थापामिति अनुचपरपलाहोर्देशोभवे न बलादेशानामुनिसदं संज्ञे धापिस्थाहिषु न्यातनीयपरीसमाधेयाधिकारेपिधातोर्वितितस
कस्येवेवितितिशेषाग्नपराग्नदिशानीप्रसंगान् एवेताहेहतेधपिलादेशेषु स्यादयोभवेतोत्तरागएवभवेति श्रीहतीधोशयेनसर्वधानुका
लमर्थविशेषोवाक्योद्देशः शपनादयस्तदश्रिततातवदिरगाः श्रवणपवेतादभुपातये कृतेषुलादेशेषु स्यादयः क्रियन्त इति न्यस्य

नैषदोषः शवादेशः शपनादयः करिष्यते शपस्यादिभिराभ्यन्ते तत्रदिवादिभ्यः स्यादिविवेकशवेवनात्तिकुनः शपनादयः तत्रदि
शायोयहोराकर्तव्यं नकर्तव्यं प्रहृतमनुवर्ततेहप्रहृतं कर्त्तरिशचितितहेप्रथमानिदित्पष्टमिदनेचेहाद्यः नैषदोषः दिवा
दिभ्यः स्यापचर्माशक्तिप्रथमायाः येषोपकृत्यव्यतिनस्मादिसुनास्यति प्रसयविधिरये नचप्रत्ययविधोयवम्पः कृत्ति
काभवेति नायंप्रसयविधिः विहितः प्रसयः प्रहृतश्रानुवर्तते अथवाभ्यनुवर्तिः करिष्यते सावेधातुकेयकस्य तासीत्
लुटोः विभुतिस्त्रिः सिञ्चति कर्त्तरिशपस्यासीत्लुटोः विभुतिस्त्रिः सिञ्चति दिवादिभ्यः शपनस्यासीत्लुटोः विभुतिः
त्रिः सिञ्चति अथचोत्तरागः स्यादयः कोत्तरागता लावस्थापामिवस्यादयः सर्वधातुकेष्वनादयः॥

यातासिः परस्यलसार्वधानुकस्यानुदात्तविधानंनविकरास्पस्रोत्तसार्वधातुत्तरवाचनहस्यस्यार्थस्यकथंतापकंस्यात्पदिहिलाकस्या
यातासिः क्रियेतयश्चात्सावेधातुकेतशसानेतिष्टत्वात्सर्वधानुकस्यानलश्रुतिः यातानुदात्ताद्यवचनमितिज्ञापकस्यनोयपयेत येत्ताहः
संख्याविधानं वा केनात्सनेपदपरस्मिपदप्रकरणेनचलादेशविधानंवाकस्यैकवाक्यतायादृष्टिना नोवहिरात्ताजानस्यापामेवाचोत्तर
गतास्यतिपदविक्रान्तुस्यादयोभवातीतिनेत्तासिः परस्यलसार्वधातुत्तराविधानस्यापूर्वोक्तार्थतापकत्वमसमाधेयमिति॥ ॥ राम ३७

936

सिबुहुलं सिबुत्सर्गः परनिमित्तमनुयायसनादिवोधातोः सिबिघोषः तेनतदन्तस्यधानुसंज्ञायांसांनेकसाहसिद्विनिष्टावि नोद्या
त्तिपिगुरोचहतेलोदिचनेघतिरपे प्रहृतसंज्ञादिनि जेप्रहृतमेवश्रवणरेणगताविति याताश्रयसर्थ उस्तगीनकर्तव्यः अवयवादि

सिबुहुलंलेटि सिबुत्सर्गः छंदसि सिबुत्सर्गः छंदसिकर्तव्यः सनाद्येतेनेप्रतावर्थः सनाद्येनाधिकारिचवत्रव्यः किं
प्रयोजने वेपत्वाद्यर्थः इदोनेनेतेपतुयावोनेष्टादिनि प्रहृत्यतरतात्सिहे महुसतरतात्सिहेनेन कथं प्रहृत
तरनेयः नषतुनेषतुनेष्टादिनिदर्शनात् नषतुनेष्टादिनिहिरपते अथकिमयः प्रकारस्वरायः श्रुतुदोनास्य
ताविसुवर्षरायुयास्यादिनि पित्तरागार्थकं चानकृतान् पित्तरागार्थकं कृतः अथेकृतं न्यवज्ञोप
तन्नार्थः स्वार्थेनातुवधेनयकाराग इतिहृतेसांभाविष्यति इत्युदात्ताद्यर्थेवरागमातुदात्तान्तिहे आगमा
नुदात्तेनेटोउदात्तभावव्यति॥

सीष्टारसायर्थकृतेयस्य एतन्मदेशाश्रयेणपाठेसिपानतपरसिदिः सिवपेत्तयाविशदशानंतसगमस्यसौपुः पुबलेनसियप
येतुस्तुल्यकात्तत्तरागदृष्टमितिधेधतनश्चित्प्रापेनामिहसंज्ञायेनरलेस्यात्सुपिमुहृतः कारावारासामर्थ्येत्तप्रेतातिनेनयवया
नाहेकावेः परात्तादृधानुकेनास्तीति नेट्मतिवधतभावे॥

भा.कै.
३८

सवयमिति सनादिप्रधेनैवेतिभक्त्यद्वयविविधोपरति योतरेवर्षावसपुनिर्यास सुदसीपुत्र सवयसंगास्योनेकाल्पस्वीपुत्र
देरिनामाभवतिपुत्रसिद्धिदेतत्तद्वर्षमिहकारुचाराथाव्याख्येयं ननुयथातस्यायस्यवरास्यात् तत्रसिचेतस्यधातोरेकात्मा
दिहमितिषेधः प्रसमेतनुवांनधातोरपदेशीमुदात्तायाव्यः नतस्मात्समाधेयाभ्युक्तिसिपाव्यवधानात् यस्माद्विचितासामाधेयात्तुक्त
नासातुपदेशीनुदात्तः एवेताहेतुनाध्याधातोरेवस्यहसनाद्यवापयाधातवेतिव नीमृष्टीव्याख्यायतेतत्तामिषोयाद्यवयवराथा
एवंताहेतुसवयवकर्मत्वकिंप्रयोजनं यद्वयासितीहास्काजलसराहृदप्रतिषेधोमाभरिति ह्यायमकारः श्रूयते नहविष्यतेतलो
पोस्पभविष्यति न्यतोलापः आहृधातुकारंति यदिगृहविहृत्येते नोर्थः स राथेनयकीरणातुवधेन एवेमेषिकर्तव्यः किंप्रयोजन
न न्यनुवाजस्यलोपोयथास्यानुदात्तस्यलोपोमाभरिति किंवस्यात् उदात्तानुवृत्तिस्त्रयसमेतं सिद्धुत्तुष्टेदासिगाहृत्तुष्टेन
विनाधमेसाविषयत्त यथास्यापुषितारिषतकास्यसयात् कासग्रहणेचकासउपसंख्यानं कासग्रहणेचकासउपसंख्यानक
र्तव्यं चकासाचकार नकर्मव्यं चकासप्रसारितिवह्यानि चकासग्रहणेकासउपसंख्यानं चकासग्रहणेकासउपसंख्यानक
र्तव्यं कासाचको स्त्रचमिहते यथासासमेवास्तु ननुचाक्रकासग्रहणेचकासउपसंख्यानमिति नेषहेषः चकासशब्देकास
शब्देति तत्रकासप्रसारितिवहितिर्हं वसिष्ठातिङ्कारात् ननुचनेःकासशब्दस्यग्रहणे नचचकासशब्देकासशब्देवैवान्
एवंताहेतुकासनेकाचरतिवक्तव्य किंप्रयोजनं तुलुपाद्यथ तुलुपाचकारदिद्राचकार॥

वयवत्वाद्यानिग्रहणेनग्रहणादिप्रतिषेधसंगः यथापिस्थानिवद्वावाश्रयरोनसूत्रप्रसारव्यानेतसंस्थानिवद्वावेवानुदात्तदेकाच
श्रूयमाणाराध्यामैलेवेदप्रतिषेधः न्येवितत्तदेशपायश्रयमेतद्रूपं उदात्तस्यतिष्ठेत्सुभयथानिमाधेयानुकासादुद्यदेशादिनिल
सावेधातुकातुकातैतिसतिप्रस्यत्वेराधातुसंरावा सशब्दाकारस्योदात्तत्वात्तुदात्तनिवृत्तिस्त्रयः प्रसमेतं प्रकारतुमानि न्यनुदा
त्तएवेदप्रवृत्तिविकारासामर्थ्यादेवचसशब्दाकारस्यवानुसरोनभवतिस्तत्तदेशपाकाद्वा याशब्दस्यैवतुभवति तिङ्प्रतिङ् इतिथानि
घातः सनिपानेयधृतिषिद्धः न्यवशब्दस्यतिङ्प्रिचोदानवतीनेघतः साविषारिचिप्रसंगरत्नस्यले

रिष्यतादिभिरितिरेः॥
राम.
३८

इजावेः उवेति नन्वत्रोपविहेतिविकल्पेनामाभावं न्यत्राहुः हिचतवहुवचनयोगुराभाउरुमलाभावाहिकल्पः सावकाशइतियत्र
रुमलत्वेननित्यमेवाप्रामोति एववृत्तिप्रतिषेधपरमितिप्रतिप्रतिषेधिविषयवत्तमनाश्रिसभाष्यकारोदात्तं तत्रस्याश्रितेविकल्प
वभविष्यतीतिनेननिरूप्यमसनीय गुरुमहवनमिति रेषतुरेखुरिसत्रापिसवरीरधिगुरुमलादिजोदेः सववगुरुमलासमाभितव्यमि
तिगुरुमहवनसामर्थ्यादुपदेशावस्थायागुरुमहवइत्याद्यप्यतर्हिभाचः गालुचमरति सववपलसरातेनछलपिगच्छते इयदृश्यजि

इजादेश्च गुरुमत्तव्याविधानेलियिनमित्रात्प्रतिषेधः गुरुमत्तव्याविधानेलिरिनमिजात्प्रतिषेधोवक्तव्यः इयेषउवोप
गुरोहेतेइजादेश्चगुरुमत्तवृत्तइत्यामप्रसमेत गुरुमहवनइदानीमर्थस्यात् गुरुमहचनामेदीनोकिमर्थमितिचेत्तत्तत्तु
नमेपजादप्रतिषेधार्थगुरुमहवनकिमर्थमितिचेत्तः गालिउन्नेयुज्जोदीनामाभरिति इयन्नन्यहउपन्यह उपदेशवचना
निरुद्धं उपदेशगुरुमत्तमित्रचक्रव्यं यद्युपदेशशयहरांक्रियते उहेरामुक्तव्यः उच्छाचकारः अछिप्रतिषेधोत्तायक उछि
राम्नावस्य यद्वयमनृच्छतिप्रतिषेधशान्तिनृत्तापयसाचार्यः नुद्धिमिजापस्यगुरुमत्तव्यावितस्मात्तामिति सनाहेतापि
कार्यं अछिप्रतिषेधोवक्तव्यं ननुचाचरपयोसथोपिवक्तव्यः माथैः प्रास्यथैवअच्छत्तामिति अछेलेरिगुरावचनेज्ञायकं
नछेलिघाभत्तीति॥

येति लिद्यभ्यासस्यसंप्रसारणेहेतुयजादयोभवतीति उपदेशवचनादिति वचनव्याख्यानमभिप्रेतं न्यमथावचनेनवच
नान्नरस्यनिरासेकोपराः स्याततस्यात्रिसयोर्येमउपआश्रयरादुपदेशावस्थायागुरुमहवइत्यामपिप्यतइस्यः उपदेशग्रहणावे
नाप्युपदेशोपस्थितेनोतिखलसाव्याख्यानमवोच्यते उछोरिति उछोविचासरुपदेशगुरोपरात्राप्यगुरुगानसयुक्तः नुद्धिमिजे
नित्यग्रहणमागममात्रोपवसरा नेनेराचकारइत्यादिभवति प्रास्यथोपीति प्रतिषेधप्रास्यथइत्यर्थेअछेरिति न्यामाव्यवधानिपि
वचनात्तुगुरोभाविष्यतीतिवेदवसतिनिरितिनाईइरसतइत्यतस्मादाद्यमावागुराविधानमज्ञायत॥

भा.कै.
४०

भीमो द्विचनमेवविधेयकिंमतिदेशेनेतिपृच्छति श्रवन्तिदेशरति ननुमतांस्मेतिगुणप्रतिषेधो नभवति प्रत्ययलोपरसस्याः प्रोप्रेपे
निषेधोवचात्रासौप्राप्तिसिद्धिः क्वानु किमर्थमिति अन्तरात्प्राप्तिसंभवेनप्रयोगः सिद्धः कालसाधनसंख्याप्रसङ्गादिप्रतिपादनाय
लिटपरस्पृहः न्यामतादिकालविशेषवाचसीयतेनचयत्नः तत्रसमाचार्यस्यान्तरानुप्रयोगो नभविष्यति कृषामुखेति उन्ने
तोवसर्गोभियोजनाभेदेनस्यानर्थकप्रसंगात् वापिभिन्नार्थस्यैहापपाचेतिन्यामेतत्सर्वदुसाधनाधमसंयति हज्जुसामासवचन
तामानविशेषयोजनयोगोर्ध्वविशेषप्रतिपादनेनगुणरतिभावः न्यनुप्रयोगरति यद्यप्यामेतात्सकलाधीनियमिन्नभिचति तथापिप्रकर

भीमोभूतवा श्रुवन्तिदेशेकिंप्रयोजनं श्रुवन्तिदेशेप्रयोजनं हितेलेविभोचकार क्वानुप्रयुज्यतेतिप्रतिषेधमिदमुच्यते न्यनु
प्रयोगोयथास्यात् नैतदस्तिप्रयोजनं न्यामनमर्थकपदार्थकेतेनापरिसमाप्राप्यरतिहृत्वाचप्रयोगोभविष्यति न्यातउत्तरपट
ति हज्जुनुप्रयोगवचनमस्तिभुवः प्रतिषेधार्थं हज्जुनुप्रयोगवचनेक्रियते न्यलिभुवैरनुप्रयोगोनाभदिति न्यात्मनेपदविध
येच हज्जुनुप्रयोगवचनेक्रियतन्यात्मनेपदयथास्यात् उच्यमानेयेतास्मिन्प्रवपमाननेयत्तयायत्नः कुत्तयः न्यालिभप्रति
षेधार्थेनापिनाथैः इवः सर्वोदप्रयोगः सर्ववामेचहृत्वासीनामनुप्रयोगश्चते किंप्रियतत्तन्वाहोस्विन्याप्रोति इत्येतेवप्रा
प्रोतिच तथाहिद्विजित्तिनेदधानुयया किंतिप्रसाहारायहरां हृत्सनिविष्टानांप्रसाहाराः हृत्स्वलिभोगद्वयतः प्रभृत्याहज्जुका
रानं सर्वेनुप्रयोगरतिचेदशिव्यमयीभावात् सर्वेनुप्रयोगरतिचेदशिव्यहज्जुनुप्रयोगवचनं किंकारणं न्यशोभाषात् न्यामेतम
गादिवशाद्विष्यजितस्मात्तुप्रयोगसिद्धार्थं (॥ व्यक्त्यर्थकतेनापरिसमाप्राप्यरतिहृत्वाचप्रयोगोभविष्यति ॥
मिदंरूपंमोक्षभावः न्यामेतमिति इत्थंज्ञानाभ्यासांभक्त्यागादिवशादशक्वाभातेयतिनेतिज्ञाप्रोभिधानायातुप्रयोगः सिध्यसेवेति
भावः कामेरेवानुप्रयोगावयथास्यात्तुस्यामाम्भदितिप्रियमार्थमतिरतिदर्शयितुमाह हज्जुशत न्यात्मनेपदेति सिद्धहज्जुनुप्रयोगेपुनर्व
चनमतिशयेनागुणास्यानुप्रयोगाद्यै तेनात्मनेपदमकृतेरामतस्यात्मनेपदोत्तरवचनोत्तरानुप्रयुज्यतसंप्राप्त्युत्तरात्तस्यनवकसंख्य
भवतीत्यर्थः न्यवशप्राप्ति परस्मैपुनोपिकनयेस्यावगात्रदन्त्यानुप्रयोगः स्यादितिभावः प्रत्याहारवृत्तान्ति सतत्त्वोप्राप्त्यव
दिसत्रहज्जुहाराद्विज्ञानहृत्वाद्यैहिजायते सत्यस्याविरोधाच्चभविष्यत्यनुप्रयोगः न्याशिव्यभिधे विधीतिनिहृत्वाद्यैमपनोययुजते

प्रयुक्तानामनाराधनात्तत्त्वस्यानुप्रयोगात्तत्त्वानां

राम-
४०

नवेति ह्योरेकार्थयोः प्रयोगाभावादितिभावः स्यात्प्रदर्शनायैवसांख्यवाचिनोरित्युक्तं ननुसामाख्यवाचिभ्यः हृत्वालिभ्य न्यास्विधौ
नमस्ति सामाख्यवाचिभ्योर्ध्वविशेषवचनो नशक्तः प्रत्युतविशेषान्तराद्यहं स्यात्तदर्थविरोधी लिटपरस्मेति भवतिविशेषसामर्थे

इदंतिप्रयोजनं हृत्वासीनामेतानुप्रयोगेयथास्यात्तथाहीनामाभदिति एतदपिनास्तिप्रयोजनं न्यार्थ
भावतामस्यासिद्ध हृत्वालयः क्रियासामाख्यवाचिः क्रियाविशेषवाचिनः पचादयः नचसामाख्यवाचिनो
ववाविशेषवाचिनैरेवामुप्रयोगोभवति तत्रविशेषवाचिनः उच्यते सामाख्यवचनोनुप्रयोगोस्तेलिटपर
खेवा लिटपरयेतहिहज्जुनुप्रयोगवचनेक्रियते लिटपरयेवानुप्रयोगेयथास्यात्तन्मयपरस्मादिति
किंपरस्पृहः प्राप्नोति लिटपरस्य नलटपरस्यताहिमाभत्त नलटपरस्यानुप्रयोगोरागान्धतनभतकोली
विशेषितः स्यात्तलटपरस्यताहिमाभत्त नैतदपरस्यानुप्रयोगोरागान्धतनः परात्तः कालोविशेषितः स्यात् ॥

नमतिपादनादतस्यापिभतएवैवमैमानतामाश्रितलटप्रयोगः स्यादितिभावः नलटपरस्मेति न्यामेताधीनियमार्थस्यानुप्रयोग
उपपद्यतइत्यर्थः ॥ स्पविरद्वकालाभिधापिललटप्रयोगो नभविष्यति नवसांमतिकेवर्तमानतासेभवेभतहृत्वाद्यैमपनोययुजते

भा. के. ४१

एकस्याश्चि वेदलोकाप्रतिहोयमायः तथा हि रवादिरेव प्रतियोगात्तत्त्वानां दौर्बिकसिद्धेयुमाधनेयुयनेवसाधनेनोयक्रांताक्रियते
नैवनिर्वायते तत्रयदिकदावितरिस्वभेदोभवति तदातत्त्वशःतुवुरःसादृश्यातद्विद्वद्वाप्रतिनिधायते ननुपलाशपरिगृह्यते
साधनेभेदेनक्रियासत्तायुक्तातद्विद्यानिर्वाहप्रसंगात् त्वेकेविषयसाम्यिभावप्रतिपादनापाशोस्मान्निवस्युपकुप्यते तदा
अश्वानां चेत्यत्रापि तत्प्रतिपादनायैवनिर्वायते अथवाऽऽवेषुचेसुकेऽधिकरणाप्रतिपात्तापि स्यादश्वेषुचति एतीति न
अयंताहिभतेयरोस्तेनघनेनलुडिधीयतेहशश्वनोर्नरेचेति तत्परस्परमाधदिति एतद्विनास्तिप्रयोजने एकस्यान्याकृतेअ
रितुः प्रयोगादितौयुस्यास्तौयस्याश्चनभविष्यति तद्यथागोवृत्तामीन्यश्चपुचति नभवतिगोवृत्तारानावसासीति
अर्थसमाप्तेनैवप्रयोगोभवति एतदपिनास्तिप्रयोजने इहा नोमवच्छिन्नं न्यामतमव्यक्रपराधकंतेनापरिसमाधेय
तिहृत्तानुप्रयोगाभविष्यति विषयोसनिवृत्त्यर्थं वा विषयोसनिवृत्त्यर्थं तदनुप्रयोगवचनंक्रियते इहावक्तेचकैइहा
मितिमाभूत् अवहितनिवृत्त्यर्थं चव्यवाहेतनिवृत्त्यर्थं चेहजोनुप्रयोगवचनंक्रियतेअनेवानुप्रयोगा यथास्मात् इहा व
क्ते अवहितेस्पमाभूत् इहादेवद्वयश्चकैरतिरिक्तीमदुगावसेतेनलिविचिनेवाकरागमाभावेनधाध्यायस्य प्रथमे
पादेतत्तीयमाहक॥

स्माद्योर्द्योययाशब्दः साप्रतिपादपितुमुपक्रान्तलयेवासौनिकौत्योनत्वमयाशब्दः सत्यर्थः एवंहिप्रतिपत्तितासुवभवति
अथैतमाभवेति न्यामतयेवपावत्तमर्थमभिधायकं कतितावानर्थः तत्रैवपतिस्मात्तदनुप्रयोगो न स्यादिति प्रावः सतद्वा व्यकले
हृष्यितुमाह एतदपि न्याशब्दमर्थोभावादिमुक्तत्वात् विषयोसनिवृत्त्यर्थं वेति सिद्धेकः अयोगोदेशो नित्यं वचने अनुशब्द
स्यपश्चादर्थोत्तमेनाम चस्यपश्चादेवकृतप्रयुज्यते ननुनापि व्यवहितिसमर्थं संपत्तिः इति भाव्यप्रदीपे तत्तीयस्य प्रथमपादेन
तीयमाहक॥

राम- ४१

स्तिमिदं न्याहोः सर्वव्यापित्वात्तत्त्वप्रयोगः प्रयोजनं नापि किंवादीनामिचकार्यार्थतादृश्यते ततोऽस्यानर्थकं विधानमिति दृष्टं क्वाप
मिति सिद्धमस्ति स्थानीयस्यः सस्योदेशो नाप्युत्तेसिजुत्सर्गस्यनुनामास्यविहितसर्गशब्दोच्यते सुत्सर्गशब्दोच्यते सुत्सर्गशब्दोच्यते सुत्सर्गशब्दोच्यते
द्विधातुमिसर्थः तत्रावर्तते चयाप्योतावदवश्यकं नव्यं जनेस्वदीपजनेति तत्रावर्तते विदितस्य विदितो मवेवादिनुमृश्यते नरावृत्तये स्यापि यद
एकं नृणां मिसवतद्वत्तुके तत्रव्यतिरेकात् तत्वावृत्त्यर्थं च सिद्धं यदरा क र्त्तव्यं वस्तुनश्च मार्यमृत्तुहृत्तुधाते तदर्थं नृणां सिद्धं यदरा
मिसर्थः कस्यविधानेति अनिददयेतत्तद्विशेषणाय स्यादिसर्थः तत्राह पादिनद्वहो न धातुविशेष्यते यस्मात्तद्वेनागमावृत्तयति
चिन्तुदिकार्येति अयते नरचितश्चयते एतस्य सिद्धादय न्यादेशा उच्यते पदिनकविहृयते किमर्थेति नृणां क्रियते नासिनु
प्रत्सर्गएवकृतैव तस्यावतारयोयनुराभविष्यति अत्रात्रनेयदति सिद्धं तर्गः सामान्यह रीतार्थः सिद्धं तर्गः क्रियते सामान्यह
रार्थः सामान्यह रार्थेनार्थः मन्त्रेयस्य द्वागामरहाहृत्तु गमिजनिभूलेति तत्रावर्तते सुयाप्राग्वहृत्तु कृतैव स्यात् ३४ जो
मिचरति कविधाने वा निद्वचने सिद्धं प्रत्ययार्थः कविधाने वा निद्वचने सिद्धं प्रत्ययार्थः सिद्धं तर्गः क्रियते ऐरनिद्वचने सिद्धं
भवति नृत्तभावेन घसूभावे च दृतेन नृदिनेत्यदि तदस्य सिद्धो भवति अथचित्तरागमि मर्थः सिद्धं तर्गः क्रियते विशेषणार्थः द्विविशेषण
रामक्रियते किमर्थं द्विविशेषणार्थेनार्थः सिद्धं तर्गः क्रियते अथचित्तरागमि मर्थः सिद्धं तर्गः क्रियते विशेषणार्थः द्विविशेषण
र्थेनार्थः सिद्धिनि ले सिद्धिनिदाने लिङ्गं हारपि प्रसज्यते नैतदस्ति प्रयोजने नृदीपुच्यते नृचलुः लिङ्गं निद्वचनः ॥
विषयान्तरगतमनिरुपश्रवणी यत्तु इति शानासावैधा तु कंत्वादितः सास्यभावात्तत्त्वप्रगृह्यदिभः च सोनस्यत् तेषां वैकल्पिकेनेनेदसेदत्तान्
अथापि पातुकेनेर भुविनेतेषां निद्वचनं तथापि न सक्तः स्यात् सौतविशेष्यसो यदस्ति स्यात्तदोक्तो भवति अयुत्तोरिति
परासिद्धविततस्य सिद्धिर्होति घसूभावेवेति लुटि यत्तु धातुके तद्विद्वत्तभावेति धीयते तत्र होपरताद्वत्तभावेत्त
इति सिद्धिः अथवा सिद्धेव वस्तुभावे स्यात् ततः आसिचः अवरो स्यात् नहि यद्वत्तस्योत्सद्वे स्यात्तद्वेनवापः कर्तुं शक्यते इति भावात्
शामे अप्रसन्नियहासिचोत्तु क्रियते तदा आदिः सिद्धास्यतस्याप्रतिपत्तिः स्यात् सुप्रसन्नोपेति तस्मिन् प्रत्ययस्य सारोना स्यात्तत्त्वत्वात्

॥ इति भाव्यप्रदीपे तत्तीयस्य प्रथमपादेन तत्तीयमाहकः ॥

[illegible][illegible]

भा.के.
४६

तन्माभूदिति॥ ॥ ॥

राम-
४६

यैतद्वक्तव्यं पञ्चाशद्वर्षमिच्छाद्येनामकराणां चैव ज्ञानेन न्यूनकायानकराणां भेदस्याविष्यत्तित्वादिभक्तिर्नैव ज्ञानेन सुपुत्रैः
पित्रश्चाद्येष्टेभ्यः सुरवन्दनायुवेति न्यपश्येच्चाराणां येल्लक्षकमभाविशोपिसुरवयोति कर्मकत्तरेति कतयैव
मानश्च कर्मकर्तारिन्प्राप्नोति त्वचने उच्छृणुवति पुष्टमृष्यति उच्छृणुवति गौरवमभ्युपार्जित्वा सुपुत्रैः
सकर्मकत्तरेभ्यः तद्देवसुखं यथाप्राप्तिर्भवति पुनर्गौरव्यराज्ञो कथं शिष्येनैव कर्तव्यं तद्देवसुखं नैव सुपुत्रैः

भा.के.
५८

इदं विचार्यते इति विवरतिवानाग्रहति यदुक्तं हि चार्थेनेनात्तेनीयत इत्यर्थः इहातप्यतिरेकाश्रयाशास्त्रीयायसावयवनामावायेरु
विकार्यता नोक्तानघमतिरेकावेकं तस्यापि न व्यतिष्ठति सावधानुक्तमतेरणापि कृतवान्मात्रं पश्चाच्छ्रयाममशाभिभवतां अका
रिंकरति तथा विकारणाभावेपि कृतवानातिरस्ति लक्ष्मिष्वेति चेन्निति अभ्यासव्याप्तिरिति न्यायगमवानिति क्वचित्पक्षेति चेन्न
वोच्यतातिः पचतिपक्षे तस्मिन्निश्चयाभावादि कारः क्रियते कः पक्षश्चाश्रयमाणाः शास्त्रेन विरुद्धा इति एकद्विवृद्धिर्न एक

इदं विचार्यते भावकमेकशोरः सार्वधानुकार्यतायाः विकारार्थावेति कथंचसार्वधानुकार्यः कथंचविकारणार्थः भावक
मेवावेति सार्वधानुकार्यः यदुक्तं भवति कतेवाचिनि सार्वधानुकार्यमवतीति सार्वधानुकार्यः
भावकमणार्थकं भवति सार्वधानुकार्यः कर्त्तरि शब्दमवति सार्वधानुकार्यविकारणार्थः कश्चात्र विशेषः भावकमेकशोरः सार्व
धानुकार्योऽत्रैकद्विवृद्धिर्नियमानुपपन्नत्वेनैतत्तात् भावकमेकशोरः सार्वधानुकार्योऽत्रैकद्विवृद्धिर्नियमानुपप
तिः विकारणं न्यतरेत्युक्तं नहीहामीमेव सादृश्येकविभक्तयोः किं नहि भावकमेकशोरस्य सत्तु नहि विकारणार्थः
विकारार्थावेति चेत्तदुक्तं भवति विकारणाभावः विकारार्थावेति चेत्तदुक्तं भवति विकारणानुपपत्तिर्भावात् पारयइति ॥

एवैकवचनार्थान्तरातिव्यतिरेकः समोपपद्यते कर्त्तृश्रीनामपितदर्थत्वादित्यर्थः अतरेत्युक्तं हि सामर्थ्यान्तराधारणामाश्री
यते नतामेवैकत्वादीत्यर्थः अपि न कर्त्तृश्रीनामपि तदर्थः कृताभिहितइति क्वचित्पक्षेति विकारणाविधीयते न सत्येति कृतएवैकशोरि
तिकर्त्तृश्रीनाभिहितेने तैनेवैकतुंरुक्तत्वात् तदभिधीयते विकारणानुपपत्तिरिति तद्व्याख्यानस्यैव सति सापेक्षता न स्यात् ॥

राम.
४८

नतेनापीति लः कर्मणि वेति वचनाज्ञेहोरापिकर्त्तृश्रीनामपि तदर्थत्वादित्यर्थः अतरेत्युक्तं हि सामर्थ्यान्तराधारणामाश्री
यते नतामेवैकत्वादीत्यर्थः अपि न कर्त्तृश्रीनामपि तदर्थः कृताभिहितइति क्वचित्पक्षेति विकारणाविधीयते न सत्येति कृतएवैकशोरि
तिकर्त्तृश्रीनाभिहितेने तैनेवैकतुंरुक्तत्वात् तदभिधीयते विकारणानुपपत्तिरिति तद्व्याख्यानस्यैव सति सापेक्षता न स्यात् ॥

किमुच्यते कृताभिहितइति नतेनाप्यभिधाने भवति नणवलोनाभिधानमाश्रयितुं पक्षान्तरमिह मास्थितं भावकमेकशोरि सार्वधा
नुकार्यतायाः विकारणार्थावेति यद्विचिन्तयामास्यते नतेन पक्षान्तरस्यात् कथमथ कथं यदाभावो न तदा लः कर्मणि च भवति
कर्मकेभ्य इति एवं वस्यति लः कर्मणाभावात् कर्मकेभ्य इति यस्मिन्सहिते विकारणानुपपत्तिरिति कस्तत्र भावकमेकशोरि नभिधास्यति
इत्युच्यते यस्मिन्सहिते विकारणानुपपत्तिरिति यस्मिन्सहिते विकारणानुपपत्तिरिति यस्मिन्सहिते विकारणानुपपत्तिरिति कस्तत्र भा
वकमेकशोरि नभिधास्यति इत्युच्यते यस्मिन्सहिते विकारणानुपपत्तिरिति यस्मिन्सहिते विकारणानुपपत्तिरिति कस्तत्र भावकमेकशोरि नभिधास्यति

अमेव व्याख्यायते एवं हि कृते लकोसावधानुकार्यविययसम्प्राप्य यगात्तद्वै विकारणोः कृतेति चेत्तन्ने न भावकमेकशोरि नभिधापिनो
विकारणानुपपत्तिः साधुमेव तौति व्याख्यानादित्यर्थः अत्राप्युक्तं इति विकारणानुपपत्तिरिति विकारणानुपपत्तिरिति विकारणानुपपत्तिरिति विकारणानुपपत्तिरिति
तौ सत्ये यस्मिन्सहिते नतन्विकारणानुपपत्तिरिति यस्मिन्सहिते विकारणानुपपत्तिरिति यस्मिन्सहिते विकारणानुपपत्तिरिति यस्मिन्सहिते विकारणानुपपत्तिरिति
इति वचनात्कर्त्तृवैकत्वात् स्यादित्यर्थः भवति चेति नतन्विकारणार्थेनोपपन्नत्वेति भावः ॥

भा.के.
५१

शप.
५९

अथ च कर्मसु गृह्यानुवर्तमानसंज्ञेणाभ्यतिदेशात्तानेपदभविष्यतोत्तर्यः विरापिनि विरायहोतुवर्त्तमानेपुनश्चिरात्तु गृह्यादथि
कविधानार्थमिति कर्मकत्वेपि विराभविष्यतोत्तर्यः श्रेयमिति अथ साध्यसिद्धिद्वित्येव कर्मरातुत्प्राकृत्यकत्वेनेति वाच्यं सा
दिस्ये॥

रथादिभ्यश्च कियर्थः शतारः सार्वधातुकार्यैः शिस्वाविधानुकमिति सार्वधातु कसंज्ञासाधनकमपिदिदितिदिः लोति ति
तिगुणप्रतिवेद्येवधास्यान्धुनित्रिष्विनित्रीतिनेतद्वतिप्रयोजने सार्वधातुसाधनककयोरास्पृशउ अनेयस्या वृत्तस्यविधि
स्तद्विप्रत्ययपरतोऽसंसेधकतयोस्माद्वृत्तस्यविधिः नतन्प्रत्ययेपरतः यवृत्तस्यपरतः नतस्यान्तस्यविधिरन्तर्नाहेप्रयोजने न्या
ईधातुकसंज्ञासाधदिति किंचस्यान्त बलादित्यत्राह मसमेत एतद्विधानिप्रयोजने बलादेर्गधातुकस्यान्तस्येयं
वृत्तवृत्तस्यविधिः तद्विप्रत्ययपरतोऽसंसेधकतयोस्माद्वृत्तस्यविधिः नतन्प्रत्ययेपरतः यवृत्तस्यपरतान्तस्यान्तस्यविधिः
अन्तउत्तरेपरतिश्रमिशित्तरागधीदृशस्य श्रमिशित्तरागकृत्यधातुसाधनस्य विदितानाशित्तुइत्येत्यस्यान्त एवातिम
राति न्नाधामत्तान् नवाहन्त्ये किंकाराधातुस्यन्तान् धातुत्तरपरतिश्रमराग यत्तद्दिनधातुत्तर यवृत्तस्यावृत्तासं नेश्वरा
असन्तद्भवत् यद्विप्रत्ययसंसेधकतयोस्माद्वृत्तस्यविधिः नतन्प्रत्ययेपरतः यवृत्तस्यपरतान्तस्यान्तस्यविधिः
मपः ॥

यथावभिषाद्यास्यविधानं दृष्टानीति एवमुक्तिरिति धर्पदिनौताभ्यामस्येनश्चप्रसूयः शास्त्रचरमिति गौरादित्यादिभ्यः दृष्टा
संरुति इवराणोऽतिव्यादिसुखाद्यास्येनश्चप्रसूयः शास्त्रचरमिति गौरादित्यादिभ्यः दृष्टा

भा.के. ५४ विद्याति रोगमिति च्यतिगुणः स्यात् उपस्थेयमेति स्थातिरुमसपासुहम्भद्वकारलोपः सलोपश्चाभ्यनोयेयतिरुप

निद्याशिष्यश्च्ययमाशेषेच्यद्विधायते तस्यदिप्रयोजनं न्याशिष्यप्रयोजनं स्थागागामिबन्निविश्य-स्थाउप
स्थेपद्वभन्निद्यागा गा न्येउसासुसमुपये गा गमि येनप्रतिष्ठागमिध गमि वति मन्वेवोचेमायेये व
ति विदिनिद्वयेमेवमनसिप्रविष्टा दिर शक्तिरुद्योद्येतिव क्रमं शक्तिपलासमिध न्यश्चवर्गमाहहेमासुसये
ह्यारूपितरुचयेयमात्रेच ह्योरव क्रमः पितरेवृशयेयमात्रेचेलवमयम इहउपस्थयामेतिआउपिवक
यः नस्यते वासिधमिति नवक्रमः साधेधनुकत्वात्सलोपः न्याधेवधनुकत्वाहेतवेभ्यनिगत्वात्तमिद्वे इति
श्रीमद्गवसतेनलिविरचितेव्याकरागम्भाभाष्येत्तोयाध्यायस्यप्रथमपादेचतुर्थमाहिके॥

मस्यागागामि कार्येयथापलोयेसतिउपस्थेयमेतिस्मात् इतिश्रीमन्महोपाध्यायनेप्पदुत्रैप्पद्विरचितेभाष्यप्रदीपितेनोय
स्याध्यायस्यप्रथमपादेचतुर्थमाहिके॥ ॥

राम-
५४

970

कर्मवृत्तेरागा वक्ररागमिति विनापि वृत्तिनापत्तेर्यशस्ययोगान्नर्थसाभरतिभावः साधुपमयीतिच्यसतिवत्करणकर्तृकर्मसंज्ञा
विनापित्वमन्त्राकर्मकर्मययदेशाभावावेत्तो न स्यात् वत्करणसन्निभकर्मकायोरित्येकतरेति हि प्रुतेननुस्वाश्रयेकोयेनेनिवायेरोगभा
वेदस्तिहोभवतीतिस्वहेशेवकतुरवधिधाना नृणीयाभवतिभिद्यतेनकुसलेनेतिनचासुसपिवत्करा लातस्याकर्मैतिव स्वमाहोनगवित्स्ति
ध्यातिपस्याद्विःनविधिनातस्यकार्यमेतित्वाद्यनिवारणेस्परेव कर्मरोगेति किमितिधातुवाच्याक्रियाकर्तृकर्मरोगेचसमवेतातत्रकर्मैस्त्व
याकिमयातुत्पक्रियः कर्तव्यसंभवेनोक्तिकर्मैस्त्वचक्रियाश्रयिष्यतइतिभावः साहसिष्ठनृणीतिननुकरणादियापोरेधातुनाभिधायदा
त्वमिधोयततइतिपाकर्तृत्वमेव ननुकरणादिनपतानचकर्तृकर्मव्यतिरेकराकारतराश्रयराकिया पाउपपद्यतेनेषहोपदेशः यद्यपिकरणा

कर्मवृत्तेरागातुत्पक्रियः वत्करणाकर्मैस्त्वसाश्रयमयिपथास्यातभिद्यतेनकुसलेनेति अकर्मकाणांभावेत्तोभवतीतिभावेत्तो
यथास्यात् कर्मरोगेति कर्मयकाराधिकरणाभातुत्पक्रियः कर्तव्यः सकर्मवत्ताभ तसाधसिद्धिर्निति साधुस्वा
लीपचनोति॥

द्विआपोरेधातुवाओनभवतिनद्यापिस्ववापारकर्मैतिकरणाद्ये निप्रधानक्रियासाधयदितत्रावर्षंतुत्पक्रियत्वंकर्तुंराश्रयिहमवस्था
तरसपेत्तागाम्येयवस्थातपुक्रिययातुत्पक्रियः कर्मैतिनतक्रमीवस्थावत्कारणायवस्थाआश्रीयेरनप्रधानव्यापारश्चकर्तृक
मैरोगेवस्थानो ननुवाताव्यापारेषि तस्यसर्वत्रैवकारकेयवस्थानात् यद्यपिस्ववापारकर्तृत्वत्पत्त्यापिप्रधानक्रियापेत्त
तद्वत्करणादिउपदेशवस्तेयवस्थितक्रियातुत्पत्त्यहरातिवारणायकर्मरोगेति कर्मैत्यमेव यद्यपिकरणादिव्यापारस्वधातुवा
अत्वेनास्तिनद्यापिहसंज्ञातवा अत्यस्यशब्दानाश्रयराहस्तसद्भावश्रयरागसंगः स्यादेव साधुस्वालीपचनोतिस्वात्प्राथम्ये
करात्त्येयदशीधारसभवानादिनेपाक्रियाताइपेवकर्मैत्येतिस्मात्कर्मवत्॥

971

भा. के.
५६

किं पुनरिति किं माते देशेन स्वायत्तत्वेन त्वेति न्याहोस्ति नेति प्रश्नः पृथग्विस्वाश्रयमापि यथास्यादिस्य निर्यायः त्वतः तथापि रोहतासो द्वावना
यपनविचार्यते न्यत्रोक्तं हेति यद्विरागः यतिषेधेपि स्वाश्रयौ नृशयोनमाश्रयः भिन्नमिति कर्त्तव्यं तत्र च प्राप्तिना तत्सम्बन्धोक्तं नैव हेति
न तावत्तद्व्यापितमिति ह्यदिशरति हि हन्ता उभयमिकमिकत्रैव य- कर्त्तव्यतत्परस्य यदिति निपरस्मै यहा वासः सन्नेयदे भवति कर्त्तव्ये शदि

किं पुनः कर्मकर्त्तारि कर्मोपयमेव भवति न्याहो स्थिते कर्त्ताश्रयमधिकं ज्ञातः यदिकर्मोपयमेव वृत्तः पृथग्विद्योनासिध्तिरिति
न न्यत्रोक्तं तत्परः स्वयमेव वृत्तः पृथग्विद्योनासिध्तिरिति नृशयोनमाश्रयः भिन्नमिति कर्त्तव्यं तत्र च प्राप्तिना तत्सम्बन्धोक्तं नैव हेति
किं न हीति न्याहो नृशयोनमाश्रयः भिन्नमिति कर्त्तव्यं तत्र च प्राप्तिना तत्सम्बन्धोक्तं नैव हेति
मर्थे पुनरिदं यत्तु कर्मकर्त्तारि कर्त्तव्यतां न्याहो स्थिते कर्त्ताश्रयमधिकं ज्ञातः यदिकर्मोपयमेव वृत्तः पृथग्विद्योनासिध्तिरिति
स्वाते न्येति वात्र कर्त्तव्यतां न्याहो स्थिते कर्त्ताश्रयमधिकं ज्ञातः यदिकर्मोपयमेव वृत्तः पृथग्विद्योनासिध्तिरिति
नैव हेति नृशयोनमाश्रयः भिन्नमिति कर्त्तव्यं तत्र च प्राप्तिना तत्सम्बन्धोक्तं नैव हेति

यत्र कर्त्तव्येति योगविभागेन शवाहीनोयकावाधने भवति कार्यानि देशायायमाश्रयते यच्चाविरुद्धमिति देशो भवताश्रयेन तद्व
निननुविहृमिति शवादिप्रत्ययभावाः स्वाते न्यस्यति पच्यते जादनः स्वयमेवेति विक्तिः त्रिसात्रवाची यद्विस्तृत्वा द्वावनास्य कर्त्तव्यं नैव
वत्पच्यते कर्त्तव्यतां न्याहो स्थिते कर्त्ताश्रयमधिकं ज्ञातः यदिकर्मोपयमेव वृत्तः पृथग्विद्योनासिध्तिरिति

राम-
५६

किं वसोऽस्मिन् कारणाभावे विहरणा खकार्यो भावात् स्वयमेवेति नृशयोनमाश्रयः भिन्नमिति कर्त्तव्यं तत्र च प्राप्तिना तत्सम्बन्धोक्तं नैव हेति
यायाकारणाय पृथग्विद्योनासिध्तिरिति नृशयोनमाश्रयः भिन्नमिति कर्त्तव्यं तत्र च प्राप्तिना तत्सम्बन्धोक्तं नैव हेति
द्वेष्टेनोपादिताभावः तातस्य कर्त्तव्यतां न्याहो स्थिते कर्त्ताश्रयमधिकं ज्ञातः यदिकर्मोपयमेव वृत्तः पृथग्विद्योनासिध्तिरिति

किं च भोऽपि यद्विद्योनासिध्तिरिति नृशयोनमाश्रयः भिन्नमिति कर्त्तव्यं तत्र च प्राप्तिना तत्सम्बन्धोक्तं नैव हेति
स्वाते न्येति वात्र कर्त्तव्यतां न्याहो स्थिते कर्त्ताश्रयमधिकं ज्ञातः यदिकर्मोपयमेव वृत्तः पृथग्विद्योनासिध्तिरिति
मर्थे पुनरिदं यत्तु कर्मकर्त्तारि कर्त्तव्यतां न्याहो स्थिते कर्त्ताश्रयमधिकं ज्ञातः यदिकर्मोपयमेव वृत्तः पृथग्विद्योनासिध्तिरिति
स्वाते न्येति वात्र कर्त्तव्यतां न्याहो स्थिते कर्त्ताश्रयमधिकं ज्ञातः यदिकर्मोपयमेव वृत्तः पृथग्विद्योनासिध्तिरिति
नैव हेति नृशयोनमाश्रयः भिन्नमिति कर्त्तव्यं तत्र च प्राप्तिना तत्सम्बन्धोक्तं नैव हेति

न

यथास्वाते न्येति वात्र कर्त्तव्यतां न्याहो स्थिते कर्त्ताश्रयमधिकं ज्ञातः यदिकर्मोपयमेव वृत्तः पृथग्विद्योनासिध्तिरिति
मर्थे पुनरिदं यत्तु कर्मकर्त्तारि कर्त्तव्यतां न्याहो स्थिते कर्त्ताश्रयमधिकं ज्ञातः यदिकर्मोपयमेव वृत्तः पृथग्विद्योनासिध्तिरिति
स्वाते न्येति वात्र कर्त्तव्यतां न्याहो स्थिते कर्त्ताश्रयमधिकं ज्ञातः यदिकर्मोपयमेव वृत्तः पृथग्विद्योनासिध्तिरिति
नैव हेति नृशयोनमाश्रयः भिन्नमिति कर्त्तव्यं तत्र च प्राप्तिना तत्सम्बन्धोक्तं नैव हेति

सिद्धं तैत्तिरीयाहृतं साभाविकमैवेतत्कर्मन तातिदेशीकमित्यर्थः न्यात्मसंयोगरहितसंज्ञेयवस्तुनोभेदेनात्माकर्मतेन कर्तृतेन च विष-
यज्ञानस्यैः तदुक्तं एकस्य बुद्ध्यवस्थाभिर्भेदेन परिहस्यते कर्मत्वेकारात्वेकतत्वेनोपजायत इति कर्मज्ञेयपदं तत्कर्मतद्व्यपन्न-
स्यैः विषयउपमासहतिव्यपभावाः दृष्टान्तेन्यात्मभेदस्य शब्देन प्रतिपादितत्वात्कर्मत्वे इह न तत्पतेतेकारः यच्च तेनोदहरमासाह

राम.
५७

यस्यसंयमितिज्ञानेनप्रयुज्यतेतदाविषयज्ञायांक्रमेणामावाकतेतमेवहिंसाभयनाहोकेदारोनामितिकर्मवदन्तिप्रक्रमेणयस्य नमो देवदत्तरसाश्चमाहृतकमेत्येकस्मिन्नाश्रमाश्रमेषुपशवेनस्याह भिक्षुतेकुसुमेनेतच्चकर्मकृत्वाहृत्तोर्भावेनोत्तमस्यात् कर्मवदन्ति
निन्त्यान्त्यानमितिहिनीयातवाच्य कर्त्तव्यनश्यतश्चिह्नैर्नैतिकनैदिलकारेभ्योनावाप्यवर्त्तविशेषानेपाशनादितिभावः कर्त्तव्यनश्यतश्चिह्नैर्नैतिकनैदिलकारेभ्योनावाप्यवर्त्तविशेषानेपाशनादितिभावः
तमेतैराक्रिययाव्यान्त्रभावावास्तेनसेतद्वाच्यइतिभावः कर्मनश्यतश्चिह्नैर्नैतिकनैदिलकारेभ्योनावाप्यवर्त्तविशेषानेपाशनादितिभावः

प्रदोषश्चेति नामानर्थतादप्रयोगः परस्परार्थः यन्नल्लयने केदाः स्वयमेवेति द्वित्रिकौरेत दाहियते तन्नं कर्त्तव्यभावप्रतिपादने केदा
रस्यैव कर्त्तव्यमिति यादनाय सयशः प्रयुज्यते न त्वेत लभ्येव द्वौ वस्य दाहिरासयशः स्यात्कनेति नो याता र्थे नैनाल्लभः कर्त्तव्ये केदास्य
भाङ्गत्तु कर्त्तव्यस्य द्वावा द्वावात्मानाविति श्यावित्सन्वाख्यानामिति तत्तत्त्वावधार्य न्याक्षिप्य तत्र क्रियाफलस्य संयोगस्य कर्त्तव्यमिति

परलोपस्य परलोपश्चाच्चरयः ह्यस्यात्मानं मान्वाभ्याम्नानाहन्त्यामेति कथं नरात्मानं हन्ति को वात्मानाहन्ते इत्यावात्मानैरा
 शिरात्माभ्यतरात्माचशरिरात्मानं कर्म करोति येन नारात्मासुखदुःखेभ्यो भवति न्यतरात्मा न कर्म करोति येन शरिरात्मासुखदुःखे
 भ्यो भवति सकर्मकाराधीतियेधोमोसमादिष्यतर्हि सकर्मकारा प्रतिषेधोपक्रमः क्रियोजनेभ्यो मायादिष्यतः न्यस्यो
 संसर्गश्चतः अमोमोहोहीतिरतियेत्येकसमं कस्यापचरन्निमास्य ह्येवोपरः सकर्मस्य चरन्निमास्यो भविष्यति तथैव सकर्म
 कस्यापस्य कर्मकथेति तस्यन्तीस्य कर्मकस्यापिमातीति नृपतिपुत्राकारातिशयस्येति पुत्राकारमुपपत्तिरतस्य तत्
 पः कर्मकस्येव नृपचतयः कर्मकस्येव कुत्रैकमैव इति नाम कस्य किमिदं तथैव रतितथैव यमोहादिकः न्यस्योपः आबसाधनः ॥

दुर्गालक्ष्मिस्तुक्रियलक्षणद्वयं नयेदति नयदतियोपाधिभोगेननियमः क्रियनरतिभावः ननुतुम्भेतेनस्यापभरसन्नकर्मस्त्वक्रियागुण
क्रियलक्षणं नोति उपवासोऽपि नपसकते तैत्तरीयोऽप्याद्यात्यापसस्यतुक्तं तेनैवाद्यात्यानेनयेदति योरोरसे मापलसरागायाः क्रियाया
लक्ष्म्याहवस्तुद्वयोपशरीरसत्तापलसरागैवाग्नेनापसस्यपतोद्यापः

भा.के. ५१ नरुहस्त पक्षिगोपति आत्मनेयदंविधावर्कमेकायेधातवोनिर्दिष्टस्तयराजर्भावितरायर्थास्सकर्मकाभवंतितहाकर्मवद्वावात्तामो पक्षिगोपतिभिद्येतथाविजुतंतेसंप्रवा-वलोतौसम्ये तास्यराज्यमोवलायिततस्तेषांकर्मत्वपुनस्तेषांक्रोतिशयात्कर्मत्वविवक्षा

नृहृत्स्वनमांशुकिरौ। यक्षिणोः प्रतिषेधेहेतुमसि वशिष्ठज्ञानप्रसंग्यन् यक्षिणोप्रतिषेधेहेतुमसि वशिष्ठज्ञानप्रसंग्यनैकनीयेति कारयतेकः स्वमेव। शिशुश्छयतेतदः स्वमेव। दृष्टीश्रियतेतदः स्वमेव। वज्रव्रतेकथास्वमेव। न्यवेचतकथास्वमेव। भारद्वाजीयः पठेति। पक्षिणोः प्रतिषेधे शिशुश्छयति वज्रज्ञानानेयदार्ढ्यकाराण्युपसंख्यानमिति॥

योविजुवनेसैधवाः स्वयमेवयहचनैर्धुतास्वयमेवेतिपक्षिणौनभवतः उस्तुल्यनेगौरिसन्नाम्ननर्मावेतराप्रक्षत्वात्मवद्वयापदि
 रोगाः आसिः अनेकयेतिवचनेशशृङ्गशानफलत्वात्ममेस्ते ॥ ॥ श्रीभवानीजी शहाद ॥ ॥ ॥

राज.
५२

[illegible]

शाम्.
१६०

आग्नीयते॥

भा. के. ६४

वाससोस्त्रियां कथमिति स्त्रियामि सभिव्यसन्निवासात् स्त्रियामि स्येच्चात् सत्पत्यनिषेधः स्यात् स्त्रियामि स्येच्चात् सत्पत्यनिषेधः स्यात् स्त्रियामि स्येच्चात् सत्पत्यनिषेधः स्यात्

असन्तोस्त्रियां कथमिति स्त्रियामि सभिव्यसन्निवासात् स्त्रियामि स्येच्चात् सत्पत्यनिषेधः स्यात् स्त्रियामि स्येच्चात् सत्पत्यनिषेधः स्यात् स्त्रियामि स्येच्चात् सत्पत्यनिषेधः स्यात्

स्त्रियां कथमिति स्त्रियामि सभिव्यसन्निवासात् स्त्रियामि स्येच्चात् सत्पत्यनिषेधः स्यात्

राम- ६४

अस्ति ति चाधका भवेत् तस्य गस्यानि वाये स्वादि ति भावः यद्येति ति व्यपवाहः शस्ति तोत्सर्ग शास्त्र्यवाधि त साह्य वादाभाव पक्षे पत्युर्गस्या

अस्ति ति चाधका भवेत् तस्य गस्यानि वाये स्वादि ति भावः यद्येति ति व्यपवाहः शस्ति तोत्सर्ग शास्त्र्यवाधि त साह्य वादाभाव पक्षे पत्युर्गस्या

२

अस्ति ति चाधका भवेत् तस्य गस्यानि वाये स्वादि ति भावः यद्येति ति व्यपवाहः शस्ति तोत्सर्ग शास्त्र्यवाधि त साह्य वादाभाव पक्षे पत्युर्गस्या

॥ अथ नैति सप्तमायके बलस्य प्रातिपदिकं स्पष्टिहृतानुवृत्तौ साधुलं प्रपञ्चोक्तं ॥ अथ नैति सप्तमायके बलस्य प्रातिपदिकं
प्रयोगानुवृत्तस्य इहनुवृत्तस्य तौ सप्तमायके बलस्य धातुः स्यात्तत्स्य वत्समाययोगाभावः अथ नैति अस्मत्पञ्चद्वानि ब्रह्मपञ्च

कथं नर्तितं हिते धनस्य तोसा मर्थे भवति अमेन प्रत्ययेन केन वक्ष्याम्यथा उपवृत्तामाश्रित्विधिरुच्यते न चानुस
ती उपवृत्ती नानुसार्जितं भविष्यति एवमधिकृत एन उपवादेति भाषा भविष्यति ननु नृत्तमर्थेति न वेनास्ति विशिष्यस्य वा हि
भाषा स्यादस्मादीया अपि स सापेक्षोति नृत्तः क्रियते वास्तुन परति न चोक्तं गेत्वा पाणिनि स्यि स्ये स्मस्ति उपवादे ताया पुन
त्सोपेक्ष्यते तेन योऽस्य धनस्य पूर्वको वाचकः प्राप्नोति स वाचको भवति कः पुनरसौ उपवादे पदेषां उपवादनमपूर्वको
वाचकः आसौ तिसवाचको भवतीत्येतद्विवादि घुसमावेशेन प्राप्नोति यामराणां आगमिकस्य नरेन पर्वतः एतेनैव
येन कथं नर्तितं हिते धनस्य तोसा मर्थे भवति अमेन प्रत्ययेन केन वक्ष्याम्यथा उपवृत्तामाश्रित्विधिरुच्यते न चानुस
ती उपवृत्ती नानुसार्जितं भविष्यति एवमधिकृत एन उपवादेति भाषा भविष्यति ननु नृत्तमर्थेति न वेनास्ति विशिष्यस्य वा हि
भाषा स्यादस्मादीया अपि स सापेक्षोति नृत्तः क्रियते वास्तुन परति न चोक्तं गेत्वा पाणिनि स्यि स्ये स्मस्ति उपवादे ताया पुन
त्सोपेक्ष्यते तेन योऽस्य धनस्य पूर्वको वाचकः प्राप्नोति स वाचको भवति कः पुनरसौ उपवादे पदेषां उपवादनमपूर्वको
वाचकः आसौ तिसवाचको भवतीत्येतद्विवादि घुसमावेशेन प्राप्नोति यामराणां आगमिकस्य नरेन पर्वतः एतेनैव

नेतेस्पृमिन्नपल्लयुक्तगोषेत्तयाभवतीतिसएवतेभ्यनुज्ञायतेनस्वयानुसन्तिरित्यर्थः नचेवास्तीतिउक्तार्थिकत्वेन्याप्राप्ति
भावाव्यपवादविकल्पयुगप्राप्तिभायितिनकृत्तिहिराण्यपवास्वेनास्माभित्ताव्यास्तनयावदुक्तोप्राप्तिस्तेनावृत्तपवाहस्यप्रवृत्ति
रेवास्तीत्यर्थः॥

[illegible]

ति स्माविनाविदि तेभवां प्रतिषेधः परस्कारस्तथाधिकारस्य भवति
व वादन्यपि धिः न्नयस्याधिकारस्यावाप्त्यपि भवति स्वाधिका
कारिणा विधेय नर निग्रहः ॥

५-के. रजिस्त. अथवे निपर्वत्तात्मन्कयोः स्मौवैल्लक्षणमपदर्शनायकव्यहरां ह्येतै नपर्वत्तव्यहरां छंस्मिन्नियोचिद्वत्तिकाधि
थाविमिर्त्रचरहशमहारापमन्तिवार्थशब्दस्यो हासविधानादेतत्तायते तत्रहीदिषदिस्मात्तन्नेपदिष्माहाहचयिदृशवेनह

[illegible]

एतदुक्तं हरिहरनमस्यति हरिद्वीपात्रिहाराक्षारानश्रवहरिखट्वाकारतरसिसेदह॥

राम-
६८

ई चरनः शीर्षो ह्यारो भाष्यकारा प्रत्याख्याने के विलम्बे निरीक्षण द्वितीय प्रकारे ये विभाषा तत्पत्ते परात्मास्य कथनार्थं सा
दुतश्रुत्यं व्यासत्रयो गति धीयमानस्य तस्यां गता शतस्य त्वकारा वसत्रे धीयमानस्य गत्यवतिराता द्विप्रतिषेधाभावा

ई चरवन् शीघ्रं गारो किमर्थं न चरवन् सैवोच्यते कार्त्तपसि द्वातय आरुणो न सिद्धे न सिद्धाति पतु कोरसि इह निर्वाहेश्च
 सिद्धता मुक्तमस्येतनेनास्ति पशुतपसाधारं कृदेषा सिद्धः नैवेद्यपुंसां यतपोरुद्विदशः तस्यास्ति च खनश्मेव वक्तव्यं भूज-
 संतापो यद्गारो किमर्थं भायां भूजः संताप्रतिषेधोऽस्ति पापप्रतिषेधो येन विहितत्वात् भूजः संताप्रतिषेधेऽस्ति यात्मप्रतिषेध-
 अन्यर्थकः प्रतिषेधोऽप्रतिषेधः किं कारणं न्यमेन विहितत्वात् न्यमेन लसगोनास्तु यो कविधोपोने संतापोऽसमन्निषद्विप-
 तमनविद्वज्जी ३ भजिगारो न प्रतिषेध रतिप्रदानो किमर्थः स्यात्प्रतिषेधः किमर्थं रतिचेतन्यस्वी संताप्रतिषेधार्थः प्रति-
 षेधः किमर्थं रतिचेतन्यस्वी संतासि रतिः प्रतिषेधः स्यात्तथा यो नापसन्नियः सिद्धं त्विदं संताप्रतिषेधात् सिद्धमेतत्तत्तय
 स्त्रियो संताप्रतिषेधो वक्तव्यः संतापो असमन्निषदनियतमनविद्वज्जी ३ न जगाः ॥ ॥ ॥

न भजोसे अंसज्ञाया मितिकि मर्थमिति कि यमातोपि प्रतिषेधरं न सिध्यति तिति प्रश्नः आर्येति गृहिणा राश्यंसेनेति ऋषभावेराप
 त्तस्यः अन्तर्यक इति भजति प्राप्तिरप्यं प्रतिषेधः आनंत र्यान्तुलल रागान्न प्राप्तेर्य वधानाहति भावः प्रतिषेधर इति मिति
 प्रतिषेधविधानत्वा मथ्याज्ञत रागान्नोपासस्यापि कृपः प्रतिषेधो भावप्यनूति भावः अस्वींसेनेति संज्ञापनरति संज्ञा कर्मणा
 धनोः जसज्ञोश्च ॥

भा. कै. ततो नस्त्रियामिति स्त्री शब्देनाश्रयनेकशब्दोक्तस्येव अस्याविधिप्रतिषेधपक्षे विषयभागेन स्यात्तस्माद्ग्राह्यं सति विधेर्विषयः नोक्तिरिति स्त्रीप्रतिषेधस्याभाव इति चेत् प्रतिषेधयत्नोर्भावोक्तविषयसत्तत्ताप्राप्तिरित्यज्ञाशब्दः कर्मसाधनानां ह्येतेर्हि तद्विना वा साधनतत्तत्प्रयोगेन यद्वि

[illegible]

तुर्दिगमिनेतः प्रसक्तं ननु भव्याशयेन गृहीतारूपमिधीयन्तरत्विक्वोपसंगः संतायाभिनिर्भाया नाम सत्तियाः सत्तासंज्ञाया मित्यस्य प्रतिषेधस्य चित्तार्थावृत्तसंज्ञातेराख्यसंतायां ऋष-प्रसंगाद्वाच्यत्वेनासिद्धातिनिषेधः त्वीप्रकरो भवन्नरणावर्तनात्मप्रतिषेधवभावात्प्रदेवभावतोऽमुं नरं पृथेति च्छेत्ताद्दिधीयमानोपतयद्याहंते तात्कालिह्यतिवद, लवचानातयया वृत्तिनिर्लिखित्येति न्भवति स वार्थयति कायप्रसंगेण प्रवृत्ती सत्यः ॥

राम.

[illegible]

हिवननिर्देशनिपातयामीति एकतरस्यतिशेषः एकृतिनेतिरुकात्तृतिरुभयोस्मिध्याति एकदेशविद्धतस्यासत्तावाहिराप
यमावास्थाशब्दस्यमाप्यताहोकारस्यमाहृतित्वाकारस्यगुणविकारलक्षणेस्मिद्धतापद्यतिरुद्धताप्यधातोर्वाहिकारस्तस्य
योजनं आहरेत्वेननेम्यवाहित्वेययास्यादिस्यैवाधतयोः परस्परव्यापित्वेनतर्गतान्ताप्यपत्तिरितिपदहीनायद्वताप्यैतस्य

भा. के. ७० **उ** रावश कथमिति किमावश्यकार्यताविमुपपदेमस्यः उतप्रसयेनावश्यकेषोऽतिप्रश्रः अवश्यपुना व्यमितिहावपराविताहोगमा
 र्यस्यापि हविष्ययोगोत्तोके रपनेलायेवप्रसनाहितिममेने विस्पष्टस्तिहितिषथाविस्पष्टकुरुकमित्तमपर्यवसकादित्तात्मा

उ रावशके कथमिति विज्ञायेत आवश्यके उपपदे आहोसि रावश्यकेषोऽतिप्रश्रः अवश्यपुना व्यमितिहावपराविताहोगमा
 ये उपपदेत्यानेरुजं यला व्यपानं अस्तु ताहं घातिघोमरतिचेत्वरसमासा उपपत्तिः अवश्यपुना व्यमितिहावपराविताहोगमा
 होयः मपर्यवसकादित्तात्मासः विस्पष्टा हिवत्वाश्च आरावश्यकेरपतलोनेः कापुर्वविप्रतिभिदु जोरावश्यकेरपत
 लोनेः वपु भवति पूर्वविप्रतिषेधेन जोरावश्यकेरपद्वतीत्यस्यावकाशः सक्त्यः इहोभयमोति अवश्यस्तुसः कापुर्व
 निपूर्वविप्रतिषेधेनमेतत्तिपूर्वविप्रतिषेधोवक्तव्यो न च कथ्यः उक्तं तत्रकावतिवत्रे मानेपुनः कपयहरास्पपयो जंकावे
 वयस्यास्यातयस्यमागित्त्याभूदिति आनयानिते हतिरागायावितिवक्तव्यं अति योऽयः आनायानिते इति चे
 तहतिरागायाहतेन भवेत् एकयो नो नुने विधादने योत्पत्त्या भवेत् पाप्यसो नाप्यनिकाप्य पाप्यनिकाप्ययो किं
 नियाप्यते पाप्यनिकाप्ययो राहियुत्कलभियानेपाप्यनिकाप्ययो राहियुत्कलभियानेपाप्यनिकाप्ययो राहियुत्कलभियानेपाप्यनिकाप्ययो
 राहियुत्कलभियानेपाप्यनिकाप्ययो राहियुत्कलभियानेपाप्यनिकाप्ययो राहियुत्कलभियानेपाप्यनिकाप्ययो राहियुत्कलभियानेपाप्यनिकाप्ययो

सेहते पूर्वपरश्रुतिवरोभवसेवनवशपलायामितारावपिमयूरव्यंसकादिपुनियानाडुनारयश्चरुनिसुरो भविष्यतीत्यर्थः आ
 नाप्यो आनायानिते इति चेदिति घरादिष्वपि मसंग इति शेषः भवेदिति संभावेनेति इति पाठो हि उदिरायापते एकघोनाविति
 योगाहं पलासं यने आहवः नोयनसहेकयो न हतिरागिस्तत्रेत्यर्थः यस्तत्रैवपुनोनाहोयनेन तत्रापाप्यशब्दो
 न भवति ॥ ७० ॥ राम.

अथोप कतिवियहारीति च हिसमा नोर्धनो हिना ज्ञाहोसपस्यशब्दस्य निर्वचने कृतमित्यर्थः ॥ श्रीमत्परीक्षीत्याह ॥

अथोपरिवाप्योपचाप्य समुत्पत्त्यस्य नर्थक्यं च न संज्ञामास्य कृतत्वात् समुत्पत्त्यस्य नर्थक्यं च न संज्ञामास्य कृतत्वात् समुत्पत्त्यस्य नर्थक्यं च न संज्ञामास्य कृतत्वात्
 ह नत्वात् सामान्येन वा नराय इविष्यति अहो रपि हितिवसं यताहं तिपातनेकं नैव्यं वहे रपयथास्यात्तव सार्थमिति
 चेदहेत्यर्थे तान्तिहं अहिरपिवस्यार्थे वत्रैतकयं पुनर्योनामायस्यार्थे वत्रैतकयं पुनर्योनामायस्यार्थे वत्रैतकयं पुनर्योनामायस्यार्थे वत्रैतकयं पुनर्योनामायस्यार्थे
 पिधानं चोभवेति अस्ति निपुनः हचिहं हिमत्रापिवस्यार्थे वत्रैतकयं पुनर्योनामायस्यार्थे वत्रैतकयं पुनर्योनामायस्यार्थे वत्रैतकयं पुनर्योनामायस्यार्थे
 हा चवाहारी सिद्धं भवति समुत्पत्तिविनातपशुकामः पशवो वेपुरुषः पशून्वास्मिन्तस्य ह
 नीति तिस्राधिविसेव अथितिसमेतो सत्रोभावे अथितिसेति भावे अत्रोरा नो भवति
 अथितयमेव प्रियमि ॥

श्रीहस्तायनः ॥ रामयनमः ॥ श्रीवासुदेवायनमः ॥

म. बो. क. वि. व. ते. गि. नि. मु. नि. क. म. प. नि. भा. वा. न. भा. र्थ. क. य. ने. ॥ ६॥ ते. गि. ॥ च. अ. क. म. र्हा. ति. व. ट. य. ह. ते. नै. व. ति. दे. व. ट. य. ह. तां. नि. म. नि. वि. नि. ए. प. नि. भा. वा. न. भा. र्थ. क. य. ने. ॥ ७॥

म. बो. क. वि. व. ते. गि. नि. मु. नि. क. म. प. नि. भा. वा. न. भा. र्थ. क. य. ने. ॥ ६॥ ते. गि. ॥ च. अ. क. म. र्हा. ति. व. ट. य. ह. ते. नै. व. ति. दे. व. ट. य. ह. तां. नि. म. नि. वि. नि. ए. प. नि. भा. वा. न. भा. र्थ. क. य. ने. ॥ ७॥

मि. धा. तो. ॥ शं. गे. ति. ॥ ए. के. र्हा. दि. ना. र्थ. सा. वा. म. भा. र्थ. क. य. ने. शं. क. म. ह. म. ति. ह. ता. न. र्थ. क. य. ने. धा. तु. य. ह. तां. नि. म. नि. वि. नि. ए. प. नि. भा. वा. न. भा. र्थ. क. य. ने. ॥ ७॥

अ. वि. क. म. र्हा. दि. ना. र्थ. सा. वा. म. भा. र्थ. क. य. ने. शं. क. म. ह. म. ति. ह. ता. न. र्थ. क. य. ने. धा. तु. य. ह. तां. नि. म. नि. वि. नि. ए. प. नि. भा. वा. न. भा. र्थ. क. य. ने. ॥ ७॥

अ. वि. क. म. र्हा. दि. ना. र्थ. सा. वा. म. भा. र्थ. क. य. ने. शं. क. म. ह. म. ति. ह. ता. न. र्थ. क. य. ने. धा. तु. य. ह. तां. नि. म. नि. वि. नि. ए. प. नि. भा. वा. न. भा. र्थ. क. य. ने. ॥ ७॥

ए. श. क. म. र्हा. दि. ना. र्थ. सा. वा. म. भा. र्थ. क. य. ने. शं. क. म. ह. म. ति. ह. ता. न. र्थ. क. य. ने. धा. तु. य. ह. तां. नि. म. नि. वि. नि. ए. प. नि. भा. वा. न. भा. र्थ. क. य. ने. ॥ ७॥

[illegible]

चूनामनगणाचशक्तापेडीभूतानिर्हरीयितुं। यथागभेनिलुपेतः॥

सम
॥८८॥

एवं हि साधने सुषांशेषु साधने सुचमनः कः संप्रत्ययः । यदि तावद्गुणसुप्रत्ययः साधनो साधनमप्यनुप्राप्तगम्यं च यानुगतो मः साधनो मः ।
 वतिप्रत्ययस्योभेदात्ता संप्रत्ययः च यद्यनुगतेन यथा कर्तुं नो ह कर्तृकं चेतं प्रवर्तितां वादितां साधने सुषांशेषु सुषांशेति प्रवर्तितां मः ।
 वंति हि तस्य साधनानि वरो भूता । अथ पठनेति वा ह तदिति वाः साधनः । ह्यन्ता । अन्ते सुषांशेषु सुषांशेति प्रवर्तितां मः ।

[illegible]

विप्रवेष्टाद्वैताभावां ॥ अकिप्रयोजनमिदं किं वासिद्वैतमज्ञानस्य प्रज्ञः ॥ प्रज्ञतिवृद्धिः ॥ कल्पमत्वाद्यर्थेष्वप्यस्य मूर्तविवयताविवर्तमानविवयवता
नृकं वा ह्यस्य यत्नं वा ॥ तादृशित्वं तु पूर्वविवर्तनानि तेनैव मिथ्याभावेनैव तादात्म्यतादिवैतप्रसङ्गविधानात्तद्वैतमिदं किं कल्पवर्तमानविवयवताभावां ॥

[illegible]

इति श्रीमन्नहामहोपाध्यायस्य श्रुतकण्ठसूत्रेणाम्प्रदीपे तृतीयाध्यायस्य द्वितीये पादे तृतीयमाहिकं ॥ ॥ पारश्चस्त्रं पूर्णं ॥

॥ २८॥

[illegible][illegible][illegible]

॥ २६॥

1054

[illegible]

1055

[illegible][illegible]

॥ २०५ ॥

— एन.क.म.सं.दुर्गाकर्मकांशे पात्रयुक्तधर्मिण्यपराधविशेषेण सासिद्धो भवतीति चेत्—

[illegible][illegible][illegible]

[illegible][illegible]

संवेदोऽस्य स्यादिति। अंशं तोदात्तं तं संधिधातोः प्रथमायाः कदाचित् प्रसंगादिन्यर्थेषु कदापि गतिः। तत्रातोऽप्येकतेजसा तनिवृत्तिं त्येरापुः सन्नतप्रपत्तिनिभाः संवेदो

[illegible]

तिरुप्रसन्नमुपांतस्य संधीपवारनादितिभावः। अंतवादेति। निनिषेधतन्मस्य संधीपवारनादितिभावः॥

कर्मण्यप्यर्थोपनिमित्तमित्युक्तं दृष्टव्यं प्रत्यक्षं न भवति आद्ये न तु पुनर्हतिः । अत्र गतिरात्मस्थस्य चातोः प्राक् प्रयोगः । अथाद्यं न भवति न सोऽस्मिन् स्थित्वा समाप्यते ।
इतो नैवं कर्मणि प्रोक्तं प्रत्यक्षं न भवति । अत्र गतिर्याहातव्यं यस्य मुक्तौ चोत्पत्तेर्यथा न कालमस्ति विना । यथा ह्यवदुः स्मृत्युपपत्तिर्याहातव्ये ॥ अतो न भवति ॥

सम
४१०३॥

भाषयाप्रतिच्छेदोक्तमिदं गताकाशमात्रेण निरचनं ॥ इत्युक्त्यापुनरुक्तं धारयते भाष्येन टीकायां यस्मिन् टीके यादृशमिति कंम् ॥

स्मिन्निशेषे विहित इत्यर्थः ॥

दित्तचैत्रलद्विगतिनिश्चिन्तिभावाशजाययुर्ध्वानिनाइःशब्दशाननानिमेवमैत्राचार्यिकाइदंमैत्रान्कालविहितसुबलदशतशाननैषमन्तानुक्तानांतावद्विहितसु
निभावावलप्रदेशनिर्गतेनह्यप्यचार्यैर्भवमानग्रहमापगतानपेक्षत्वादिभावाःप्येतदपिप्रामाण्यशाननेतद्व्याप्यत्ववत्तुक्तवृत्तानुशानेइत्युक्त्यादिभ्यः
शब्दप्रत्ययवत्तत्वाःपञ्चप्रानविहितसुतिनाइःत्वादिविहितानिनातत्त्वप्रवश्यंतर्जमानप्रमाणवत्प्राप्यपिप्राप्यविहितभावाःअविशेष्यतेमैत्रानस्यत्वादिशेखरम्

भा-कै-३
॥३२५॥

द्विष्टमाश्रयनेवादिर्हि पूर्ववदेष्टुयोगः ननु स्थानेद्विष्टवमिति निर्णायकः तत्र स्थाने तत्र विनिर्कर्तव्यं योऽपि दायाद्व्यवसायः स
 कास्तेति यस्तथाप्युक्तवद्विधीयते तस्य सत्यं एतद्विप्रान्तरदेशान्तराधिकारं निषेधायैव तेषां व्यतिथान्तराधिकारोऽपि ग्रहणार्थः कारुण्येति

[illegible]

सिद्धं स्यात् अत्र श्रुतिः अकारः सप्तमस्य स्थितिः शल्लिख्यः नो दोषः। लोट् इत्यनेन वृत्तिनिर्देशादुपमानेन श्रुतिविना यतो नैतन् लक्षणं यथा र्थं नो दोषः। निरूप्यते ननु लङि यत्का र्थं तद्व्यपत्तिरिति न प्रवृत्तं यत्तत्र नादिनिर्वापेन लङ् इत्येवमात्रेण तस्य काश्चनमित्यर्थः। अत्रायति।

५।६। वादिनश्च सनेने सर्थः॥

राज
॥ ३२४ ॥

[illegible][illegible]

1108

1109

१३-के-५
॥ १३॥

अनन्तरानुवृत्तौ हेरिगणानंनसुपधा लोपिनेवेतिरक्तं तेनानुपधा लोपिनेमनास्मादितेन नवकं मवतिनानुपधा लोपिनेनो निनोरी प्रथमेषु
धोमवति सुवर्तिउपधा लोपिनेन कं डीवृत्तिकल्पितेन वृद्धा तावदुक्तानो वृद्धा नेरिति ह्यत्र यमसिधाति प्रवेचदुधोवा वृद्धोवा नो वृद्धोवा वृत्तिवनेन
स्याप्युपधा लोपिने ह्यत्र यमवतिरुत्तरः प्रथोक्तमपि पायमप्रतिपदा ह्यस्य शास्त्रेति अनेन समाति प्रकाशना विहितना संस्यी पश्चिमावृद्धो
हेरिति त्वनेन प्रकाशना विहितेना ह्येके डीवृत्तिको विधायन इति वृद्धपत्र यमवती स र्थाकि पुनरिति डीस्मनियोगे प्रनपे ह्योक्तमात्रेनेन स्पष्टं
अनोवृद्धो हेरिति प्रमिषेधः प्रामोक्तिः अनोवृद्धो प्रतिषेधेधोपधा लोपिनो वावचनं अने वृद्धी हि प्रतिषेधेधोपधा लोपिनो वृत्तिकर्मा अमशाक
ना नोदितममशाकना वापी ह्यत्र योपेधोवा नेनोदितं तथानिमा म्भं प्रस्थापितं यथापि ह्यतः योविभाष पा मवितयो यथापि मेराने नोदि
तमेवमविभाष पा मवितयो न च यदीदृशं प्रसिद्धा डी प्रथम उपधा लोपिनो न स्यामिति ह्यस्मिन्नियोगे ननु अमाने अनेन समाति न स्यादित्ये
वमर्थमुपमेरानेनोदिते कि पुनः काशना स्मनियोगे ननु अनेनोदितं मा भूता सुपधी वा रूपवति तत्र ह्युपमेरानेन कं डीवृत्तिकं मवत्येव १३॥ उप
माभ्यामस्य स्यामिना न तास्यां ह्यस्याप्ययोजनं इत्युक्तिष्वभ्यामुक्ते डीवावपियथा स्यामिति ॥

योविधायतां तश्च वृद्धो वरीत्यत्रापि फामविष्य स न उपधा लोपिन इत्यनेन वरी विनिप्रिप्रश्नः इति विनिप्रनतत्र चैव व्याख्या सते केवि चोदयति विनिप्रिप्र
पय ह्योक्तं नुप ह्योवा तश्च प्रत्यय ह्योपयस्मात्सर्वोदित इति ननु ह्योवाति कारक र्थस्यापि ह्यमाति च वृद्धोवा चो अविधायीति कोने प्रामोतिनेष
दोषः समदृष्टीति प्रत्ययेन ननु विधेय इति तत्ता ॥

गम
॥ १३॥

न च शास्त्रस्यावधिपिरीयः प्रतिषेधस्तद्वनवा लुत्तपा ह्यत्रनेनोपेस स र्त्तनां उपधा यो निति मला प्रश्नः आवाची-शिव्यवृद्धिपरीक्षा र्थेपि ह्यभासमा दा डी व
न चोदितपदं यत्तौ निति फा र्त्तनां दा विहितं तस्याव प्रमेमाभावात् दीन ननु इत्युक्तं परिभाषितां धितिनलोपः सुपर्वानि मनेनियमांश्चुकादिनिवृत्ति यवननोपोसिद्धो
नान्वयेन च शास्त्रायपि विदुः शास्त्राविसा तत्र प्रमादोपाशो नोवा नुदाविधिः सुविधिल्लनलोपस्यासिद्धमस्मिन्नेत्यर्थः इत्यत्रातो ननु ह्यमुत्तानि सविमक्तं
तावयवः समास आश्रयनेन उपपि सुविधिरिति सुविधिमवती तीजेकं ज्ञेयेन लोप स्यासिद्धता त्वा पूर्वी कारण मवतीना तेन स्यादित्यर्थः प्रथमोपधा प्रामोति
न चटल्लवक स्यात्प्रतिषेधः डीवनेन स्यात्प्रतिषेधः अथेदो नो डीविप्रतिषिद्धोषमेत्यनां मनेन नुमे रावृत्तिः कस्मात्तस्यानश्चनरतिप्राप्तिः अहि
हो नलोपः तदुपसिद्धता च मविष्यति यीप्रामिषेधुकार्येन नोपोसिद्धा नवेदं तत्रपिमा स्यात्तार्प्रमवितत्रापिमापदेकथं प्रमादावापासिद्धा सुविधि
नेहं पयवशं तां गं तां हि प्रमादां गृहं तां कसन्निरिशा नो पत्यवादाः प्रथमेकववता स मवत्योपः पकाता पवि प्रमादा गृहं तां दीवास्ति तोर्ये दो
पोम वति वृद्धोर्मिका वृद्धोर्मिका प्रत्ययस्य तातर्पणतर्जिनेन प्राप्तिता तस्यानोभो तस्यास्य वेतके मयुभो नमवतर्जिने कथं तां तां हि वक्तव्यं
नवकं यो विप्रामिषे प्रेतो विप्रो यस्याप्रामिषे प्रतिषेधः वदो ताना मनेन लुपेदावृत्तिरक्त स्यात्तस्याता प्रमादावापासिद्धो यस्मिन्नेन स्यात्तौ यो ॥
इति ॥ किमर्थमुभाभ्यामित्यु अने उपधा म्भो योमा म्भो यथा स्यात्ता मनेनाद्वेता वृद्धो हेरिति तद्वलि प्रयोजनं पदं तमुपयमनुवृत्तौ स्यात्ता म्भ्या
यदं किमे धी अमनता एका दा यथा स्यात्ता दा यामुक्ते प्रतिषेधोपि यथा स्यादिति नेतद्वलि प्रयोजनं रूदावेषु अने प्रतिषेधोति तोवुभो अविषयवना
इति व्यतः १३३॥ प्रयोजनं दा यतिषेधाम्भो मुक्ते डीवपि यथा स्यात् ॥

अथी अयप्राप्तिभावे ह्योपेप्रतिषेध इत्यर्थः ॥ इत्युभा योमाभ्यामिति योमा स्यात्पदं ति योमा नो यतो प्रकृतमिति इत्योपि सति तत्प्रतिषेधोपेक्षमादि
तिभावाः ॥ अथमुभाभ्यामिति प्रत्या तावुवावपीति यदियेवैव डी यतिषेधस्तत्रेव प्राप्ता नरा प्रतिषेधमविधायैव मनो दा विरक्त्येन तो नो वृद्धोवा हेरिति
नापि इति वीथी येन स एव हि डी वंमि व्यते किं प्रतिषेधेनेन स्यादुपविधानसामर्थ्यादुपवेमविषयता र्थः ॥

१ भा. के. ४
॥ ४४ ॥

इति नीमवदो वद संवत्समागोन रोषे सासहपिह नू माह एतयोरेवेति च शोवत्समागोपेभूया समुच्चया र्थः तस्य यात्रमिति जित श्वतस्य यादि
नेतस्य प्रमाणा यतो यो हि कपोतस्य तद्वद्वयवस्य तद्वि कास्य वा वयवो वि कासो मासो रोष वा साकापोतस्य व्यवयवो वि काश्च भवति का
पोतस्य भविष्यति ना यो मय दुःखार्थं न जित श्वतस्य यादि गजेन सूत्रेणा जित यथा कपोतस्य काशवयवमात्रे रोष वा साकापोतस्य वेत्
भवये हि वि धातित यो ह्यवद्वयवो यमव पोत पावतत्पस्यो र्थे मे रोष वा साकापोतस्य नृति रोषावशदे नाभिधास्येता माग्या यथाप संवत्समाग्या यथा शदे

एत योश्च वयो ह्यपात्रा यति स्ता वा र्थं सूत्रिना च हि तेऽप्राप्तिरिति तथा चाय - यातस्य यात्री यथा तरे वि काशवयवमात्रे या
नो हि तो ये माह तो ये व मिथ्या सं चापति एव मिहा पिने रोषावस्य यो नो हि ती ये च तं तो ये वा प सं के मिथ्या ति भवेत्सिद्धो पगवस्या
य नो चोपावः श पत्रमपगवने माह व्यते एव गोत्रे इदं तु स्व न सि धाति गति स्त प सं गा प रि ति अत्र न्य गः अने तद्व्यतो अत्र गोत्रे ॥

नेति रोषत्रयमपि पिह तो अस्या हि सास्या व्याप्ति र्शीपि तु माह भवेति अत्र न्य ग इति यति गोत्र गति तमपि व्यते तदा गा गी व भेद सं वं धा स नि हृत्य
लो दु गि शब्दो अति गो गी व सा गा गी व स्यात्ता गि स्ति व्यते अथ गति र्पस यो भे रो धव सा यस्त या पि मा गी व स गा गी व प्राप्नोति या ध पि गी र्ति
भो य जि ति व च न स्या प्रथो दु गी वः स्यात्त या पि गी र्ति स्यात्त तस्मात् पस विषये रोष गान भे रोष ना इति भेद स्या अय गी वः त था च प्रत्य पो ता स्याति
वेधः पस प्रकृते र्चो ना नि र्क यो ति स्ति त मेत न् ॥

गम
॥ ४४ ॥

स्त्रि पात्रेति व शब्दो रोष समुच्चया र्थं न जाने वत्पस्य स्त्रि पात्रेति वानियम प्र सं गा भावात्ता मर्थ्या लो व प्र भूते र प सं ह्यी र्त्तुते पु व सं ह्य गोत्र
से ना पा मरु सं हा पि को हं द यु वे ति व च नो नु शब्दा नि य मा र्थो द धि त ता त्रि याः पोत्र प्र भूते र प स्य गो त्र से ता ना स्ती ये को गो त्र से वा नि य मे ना ति
अत्रि पात्रेति नि वे धा पु नो त पि ना ति नि य मस्त या वा व ह्ने ना य मने के प्रत्य प सं गः अ पगव स्या प सं ह्यी र्त्तु जि तो अ पो ति र्तो मनु ष्य नां ति ति उ
षत रं न तो न प्राप्नोति गोत्रे व रा गो त्र स्म द् न च शब्दा व स्य गो व स्य ग्र हा न्ति याः वा स्या गो त्र सं हा पा अ भा का तृ त ये न उ प सं ह्या न म ता स र्थ मि ते न र
ने प र्थे ये रो ह तं गो त्र न ल भ्ना अ प ता रि गो चा मे व स्या त अ नी व र्त्त पा र्थो व ति पि ॥ पोत्र प्र भूते र प से नी व र्त्त पा र्थो त न स्या द प स मा म स न ह्ना ए

स्त्रि पात्रेति वानियमः त्रि पात्रे व व र्त्त पा त्रि य मो न प्रा पे ति ॥ औ प ग नी मा गा वि का ति व मा हि त्वी प र्त्त र स्तो ते ए को त्रा नू र्थ्या त्रि पा त्र ता क ता म्मि
त्य से अ रोष उ पा र्थ यि त् प स पु को उ पा र्थ यि ता व त् प स मु के न रोषः उ पा र्थ यि ता र्थ प स पु के न स र्त्त त त्ता म्मि त वं त न नि य मे
नो य य ता अ म ति नि र्ध मे ते रोषः सं र्त्त व त् प स मु के अ रोषः सं र्त्त व त् प स पु के व स र्त्त त त्ता म्मि त वं त न नि य मः उ प ग तो ध भ व

ति सति त्रि य मे र प रोषः ॥

वत्पस्य त्रि य मा हि ति स मा म्मो र्ध मे क व च नं नि य म्द या हि स र्थं क त स्मि चे ति ॥ ए तो भू ति तो रोष स र्त्त पो र ये व च नो व रो धा त् किं त र्ति प श व दि मा ग र्
शे न त मा य का ति न न रो क मे वा र्थं प श्च र्त्त के वि र गो ति उ पा र्थ यि ता र्थ ता र्ति अ नि य म्म नि प र्त्त नं न रो क य स मु भा व य ति ॥ ए रो ग पि तु र ग य ये न रो
न गो गो ना म्म ता त्मि व वि रो धि ते न क स्या व च न रो क र व प्र त्य यः प्रा प्नो त्ति न न रो क स र्त्त र्त्तु द्द ये न नि य मा र्थो किं त र्ति व र्थ मि ति किं मु च ते स्त्रि पा
त्रि य म्म र्ति प्रत्य य मा ला प्र सं ग रोष सक्त गोत्र न ल भ्ना प्रत्य य प्र सं ग दी व र्त्त स्थि त ए व सं र्त्त यि ता र्थ प स्य मा गो न ग ये न से र्त्त प से न पु त्र न्ति प र्त्त प रि ति ॥

भा. ५६
॥ ५७ ॥

ह्येयं लुपि तिमामयै शक्यं को लुकि कते यजश्च पं. पुरं यमि धर्मा प्रवमयति। औपगव स्यात् संखी सतं रजो लुकि हते अतः पमर्तनाधि कायदश वाच्ये
दोहोपापमर्तना तदर्थं सपन याच्यं त्रिंशत्तमनादा नशार्थे कोपन पाप्मना सर्थः। अत्रा नादिता पतये लुपे प्रहं दिव प्रस यथामाह स्यात्ते स्यानुपम
तेन वमि त्रिभावा काशक निलनेति रजरेव स्यात्तदार्थो अत्रा तस्य पो कालु गितिलुक्। लुकि हत लुका तिच्चा प्रस यलुक्। अत्रा तस्य अये अ

वि यो लुक् प्रवमि औपगवामा गि का अतः पमर्तनादिता कोपन पाप्मना मा भूरे वा अत्रा प. अतः पमर्तनादिता अत्रा तदनुपमर्तनादि सतं भवि
व्यति ते वंश को रू हि रो व स्यात् काशक किंवा पो का मा मां का काशक कना मधो ते काशक कना वा द्रव्या। अत्रा नादिता काय सतं
नेम रो वः अये अत्रा मिसे या या अत्रा रू कोपा भविन सं य अत्रा अये अत्रा मिसे या पाप्मना लुपः स य अत्रा यते तस्य अये स्ते स्मादी कार्ति
रुता पुनर्निमि व्यति॥

से का ते त्वा नुपमर्तना दा काय सतं पुनर्निमि व्यति ता शास्त्र सतं न पृष्ठ-मा चरी ता र्थ नादि विभावः। ता सु पूर्व मनु स चरक स घने। अत्रा र्था
पृष्ठ ता नु स र्गा स्या निवामा त्वा त्वा ने वम पि शनि ना पो ता म पि शानं त र धा ते अविश का वा त्वा ता ति टा पा पो ति। तस्मा र्था एवा नुपमर्तन गृह्णा वि शेषा
मि शोपा गवा मा गि के निन सि धति। एवं तर्ह व १५ मा गा रो वा दि टा सि धभा कटे न द्वा व्य को गान मु टु नि र्ति तं॥

राम
॥ ५७ ॥

आनिन स्यात्ति। गो असेना या अभावे जाति र्पाभावात् परा तु गो चं वरा गौ सदे स त्रं गो जे शरे नी प स पा नं र ह्यते तं रोपा वा भवि र्मु च ता तिल भूणा रो वं रू व पति
पे शो सि धत प्रका नु बु का य नी ति। लु बु क स्या प स मि ति वा गो म र द्वा दि ति किं अ स पः। तद नार्थो लुकि पमा गो ता ति ता भा वा दि तो म नु व्य तो ते शि ति इ प्र पा मो ति
अथा पि स व ता किं त्र र्था दि ति दी यु कि य ते त था पि रू रू व पति से ओ न पा पो ति लु का धि को वि से वः तस्मा दि ति। अत्रि या मि ति गो ग वि भा गो स यु ना वि व ति ते प धि भा
सा ये व ते न पु व सं ता या म न्यु ति छ ते न रू प स र्था ने न ह्यि यो पु व सं ता नि वा र्थ ते इ ति गो त्र से ता प्र व ति। ए नि व सं त र्ति। पु व सं ता या अभा वा वि यु व ने नो च प भू ते र प स
रू तर्हि अ प ग गो मा गि का भा पी अ स अ प ग र भा पेः। ता तिल स्यात् पुं रू द्वा व श ति से ओ न पा पो ति। मा भू रे वा रू हि मि नं से नं भवि व्य ति। वल हि न ए हि ति मि
कः। लु लु का य ना मा गि का भा पी अ स लु बु का य ना भा पि न त्स्मा त्ति या पु व सं ते व रू रू मि त व्या त स्यो व रू रू स्ता यो गो त्र प्र स या नं मे न त् श वि व नं ता र्
रो वा र्ति त र्थ प स यु के प्र स या ना स ति से ओ व क व य प म प्र क ते आ स ति वं क व य स रं व प स यु क व य स या ना स ति से ओ व क व य। तस्मा द्वा दि से वः
तस्मा द्वा दि से ओ व क व य सं ता का पि भो वा प्र स यो स्या तिः। अथ वा सं ता का पि स-प्र स यो स्या ति वं क व य। अर्ति सं ता का पि स-प्र स या स्या ति ह्यं ते। क
थो गार्थ या या ना स्या प न इ ति वा। गो ना यु ना ति वा गो आ स ता ये त रू क व यं तं व ता र्था दि ति ह स र्थ ति वा व र्थ से ता का पि द्वा क ते अं क प्र यो ज तं
जा ना दि ति ह स र्थ ता र्था दि ति अतः स्या ति मा भू दि ति॥

गु प त रू व त र्ति रू नी क कं। रू रू नो प रू द्वा के रू रो व पी हा प त सं ता के ने को ति। रू दि ता सं वी छ ति न नु ना यं रो वः रू व कः। ने न रू दि ता न नु ता प ते क प्र को भ
व ती स मि था ना र्थ ता नु क प्र वा यं रो वः तस्मा दि ति। ना य ना दि ते व रू क व यो ते ना प स प्र स या ना र व ल प्र स यो न भ व ती स य म र्थः सं प श ते। सं ता का पि
भा र्ति। कु ल व प रे श दे न व आ दि पु र्वा से ता का पि ण उ अ ने॥

१५३५

शिवाम् ॥ योऽहमिति तत्र च पतमिनेवानुवे जितोऽहमिति ननु मा च शब्दस्यास्तीत्यत आह तत्त्वकं च विदितं ॥ एवं तर्हि त्रीणि च त्रयमिच्छा न विच्छा नितमनः कृत्वा क

राम
५५३५

॥ योऽहमिति तत्र च पतमिनेवानुवे जितोऽहमिति ननु मा च शब्दस्यास्तीत्यत आह तत्त्वकं च विदितं ॥

॥

अथवा ॥ अविद्यया हि अज्ञानं यत्तद्विदितं तत्र च पतमिनेवानुवे जितोऽहमिति ननु मा च शब्दस्यास्तीत्यत आह तत्त्वकं च विदितं ॥ एवं तर्हि त्रीणि च त्रयमिच्छा न विच्छा नितमनः कृत्वा क

साम
॥ इति ॥

1232

तदर्थः॥भिष्मा॥पुं०दू०तेजोति॥पुं०दू०तेसत्पु०रातेतादृशितदू०तः॥सिद्धयेति॥पुं०पुं०दू०तः॥पश्चात्पु०तदर्थः॥

२भा-के-४
॥७३॥

आप्तोयश्चिन्मप्रतिपादयानेऽत्राप्रोक्तिर्योपधनभावादि। धनयोपयाहुर्निवृत्तापातग्रहो नैकधक्तं तेष्वनेच्छपरिचाहि कृत्य
श्रीधरः। वार्तिककोशांतु प्राप्तिना श्रयेणा कृत्यस्या चोपधनभावास्यसंबन्धिप्रतिषेधकः। शिवपुराणि विष्णुपुराणि निषेधा समाहृत
मासस्तेत्याजौ दत्तं तेष्वस्तु पुनराज्ञापन इहात्म्यामित्येतद्दक्षिकारहितं तु प्रबन्धि कोपधारितप्रतिकारापदनपारिकोपधारिता

आसुदमुपयंशप्रतिआतीयःनीतिराशराहजभवतीतस्यावकाशःकहत्यीकापवती।उत्पसरावावसती।उदमुपयंशप्रतिनिवाय
मनोरवाहूयः।रापराहजभवतीतस्यावकाशः।आगाहूय।आगाहूय।।उत्पसरावा।आहूय।उदमुपयंशप्रतिनिवाय।वपि।उत्पली
वीपसरावा।उत्पली।आगाहूय।उदमुपयंशप्रतिनिवाय।।उत्पसरावा।आहूय।उदमुपयंशप्रतिनिवाय।।उत्पसरावा।आहूय।उदमुपयंशप्रतिनिवाय।।
उत्पसरावा।आहूय।उदमुपयंशप्रतिनिवाय।।उत्पसरावा।आहूय।उदमुपयंशप्रतिनिवाय।।उत्पसरावा।आहूय।उदमुपयंशप्रतिनिवाय।।

सममरादिवहितः। एतस्मादिष्टः। यत्कोपधादिश्रुतसंज्ञकवृत्तौपाठः। तस्यपिष्टद्वैकेकात्रयोपधादिश्रुतकोपध्वराद्यो
वाधकः। पानात्रोत्कादिनिष्ठकाश्चिन्तेति तदस्मिन्नाश्रुतयो नूकोनामश्रुतः। तेभ्यश्चिन्ते। येष्टस्यधास्ययाद्विभूताः।
प्रसक्तमिष्टयः॥

॥७३॥

1252

आशास्त्रानिपरिग्रहानांवेत्तव्यंयथाविहितमुक्तम् ॥ शाकल्यविराट् ॥ आशास्त्रानि तस्य समिन्निनिष्ठं विदुर्ग्राहकाः पञ्चलभूषाद्वैतं च अर्ककान्तिनामकं
कीर्तयद्गोकीर्तयद्गोकीर्तयन्निनिष्ठं विदुर्ग्राहकाः पञ्चलभूषाद्वैतं च अर्ककान्तिनामकं

[illegible]

नो धारणं हेतुना हि तिरुक्कवले सप्त प्रमाणानां सात्त्विकं अन्नं वा यदिति उरु वयं प्रलेख्यमानस्यः न तस्मादिति उरु वयं प्राचक्षते
चौतीरो नादको पृथगिति वक्तव्यमिति ॥ भाष्यकारो विप्रतिपेक्षमस्येति प्रमादः ॥

1253

पुनस्तत्तुह्य ॥ च्छुनारिनादिनि यधिरत्येकरसनादिहृत्तानास्ति तया ये सनिमिने यष्टलपिक रतिस्त्रुयाश्चिपपातयथाक प्रितिष्टादतिमत्तं
गम्यमानि तन्त्रुदिके निरुदमत्रकारे शोभनभवति एवमुदिरुते समुदायांग सत्तानि मिने त्रमाचिन्मताकाशो रेशो न प्राप्नोति नावाः शो फलिकमि
ति ॥ द्वागशो येति वादि प्रतिषेधे न्यायप्रस्थापयिष्यो गतिनेनागमादौ सह भवतः ॥ ॥ सर्वथा ॥ ॥ हे त्रुदिरुते संपत्तौ यो हे मन्त्रादिति स्मार्त्त

[illegible]

शिल्लते हे मनमिथि श्रियति नाथुल्लोपेति धातेन सर्वनामित्येव कथं भाषायां चैतद्वहति विषय एव हे मनश्च वृत्ततया नीगस्तपदेन विग्रहः क
र्त्तव्यः हे मनेसाधु हे मनमिथि श्रियति नाथुल्लोपाभावः हे मनश्च मन्त्रिणा समप्रम्येकवचनस्य छेदसिद्ध्या तुल्यमितिलुक् नमिति लुक् ॥ राम ॥ ७९ ॥
नहि संशयो मितिलोपप्रतिषेधः ॥

अथ आहति। सत्त्वैव प्रत्यावा नांतया। हे छन्सि वपत्रमिह हे मनो हे मेति कं। हे मेता प्रजात त्रहे मन् छ शास्य सत्तामि हे मन मिनि प्रवति हे मनो वेस
नेन त्रिहे मेति कं मिनि सत्त्वैव यच्छन्सि विव। न्येन त्रिहे मन शसाद उति हे मन मिनि प्रवति माया त्रहे मन हे मत शश्वो केति मिति हे मन न म मिनि ह
द पमि ह मिनि तानि नाश्वैव यच्छन्सि विव। ॥ सप्तमः ॥ अथि यत्तु हेति मुधु लो न्यस्य तमो हे शश्वैव येन मुधु लो की भूमा दः स वति यो गेति सत्त्वैव जिना स यश्व

[illegible][illegible]

[illegible][illegible]

एतन्निष्ठं वाद्यान्यथावाद्यते तस्यैव पदमिति भावः । पाठानि पुत्रेति पादशः सुकोत्साहपादादिभिर्वेशा-नादेशः पाठानि पुत्रद्वयि
द्वयानि पुत्रावाद्यान्त्यथैव प्रथमानीत्यादेव प्रथमायां वाद्यान्यथावाद्यते इति न प्रत्यक्षं येषामप्युक्तं तदभावेन

॥ ८५ ॥

[illegible]

आशिशोमेभोमंत्रंअशिशोमराजसूयराजयेयमनर्दिवक्रयःनरातारथ्यानात्तुंघोववनवक्रयशक्तिंकारांक्तलेवयाव्याने।
 लेवयाव्यानेतुप्रक्रयः।शिशोमस्याव्यानेंक्तलो।शिशोमराजसूयराजये॥ ॥ ॥ तारथ्यानात्तुंघोतारथ्यानात्तुंघोभवि
 श्यति।आशिशोमार्थोशिशोमराजसूयराजये॥ ॥ कतुयष्टिप्रमाणं कतुयष्टांकिमर्थीपतेभ्यः।यसुभ्यामनयेयवसंतोभूतकापरा
 ततयष्टेयमिति।एनांआशिशोमिकोसजसूयकोराजयेपिक।यत्रयायतशहोतिनावयतिकः।ययतिकः।इहन्मनात्तुंघोदैनिकः।
 शौदनिकः।इति।कतुयष्टोपुनःकिंयमागोन्दीवोभवति।अथयत्रयष्टांकिमर्थीकतुयष्टिपयुच्यमानेयवसंतोभूतकाः
 कतयस्ततउत्तिस्मान्।आशिशोमिकोसजसूयकोराजयेपिक।इहन्मनात्तुंघोदैनिकः।साशौदनिकः।शौदनिकः।
 यतयष्टोपुनःकिंयमागोन्दीवोभवति।अथयत्रयाव्यानात्तुंघोववनवक्रयशक्तिः।यमाव्यानात्तुंघोववनवक्रयशक्तिः।
 तयष्टांकिमर्थीपतेभ्यः।यसुभ्यामनयेयवसंतोभूतकाः

मृगानामाकारमुख्यतमेषामतिभावनस्मात्तौतामुख्यवर्णयितव्यं मुनिपौरुषादने॥

जनना गजनपदि न जनपदस्थामिनः कृतमिदं यथा दृष्टवान् बहवश्च न जनपदस्थानां शब्देन समाश्रुतीनां जनपदसंघे भवति सोऽप्यप्रकृतिभिर्नास्मिन् विषये
यथाञ्चान्न जनपदीभिरात्मैक्ये जायमानस्य दृष्टवान् बहवश्च न जनपदस्थानां शब्देन समाश्रुतीनां जनपदसंघे भवति सोऽप्यप्रकृतिभिर्नास्मिन् विषये
पितृव्यवचने जनपदस्थ इति समासेनातिदेशः किं यमात्मा सर्वस्य भवितोति भावः प्रवृत्तिरुत्साधिपतिश्च तन्निर्बह्यदृष्टोऽयमस्येव प्राधान्येन

[illegible][illegible][illegible][illegible][illegible]

३ भा. की. ४.
॥ ८ ॥

तत्परेन्द्रादप्रतिरुद्धं शक्यं यथा येन तस्मिन्नेव प्रसंगे ग्रन्थः सित्वा निमित्तं वेदं विना यो गेयः स्यादिति यत्नेन तस्मिन् प्रसंगे ग्रन्थः सति यत्निपाति
नीयेकासायनीयेचमोहस्यर्थः पाणिनीयमात्रेणैव न तत्परेन्द्रात्प्रतिरुद्धं तन्निमित्तं प्रसंगे ग्रन्थः सित्वा निमित्तं वेदं विना यो गेयः स्यादिति यत्नेन तस्मिन् प्रसंगे ग्रन्थः सति यत्निपाति

तत्परेन्द्रात् ॥ तत्परेन्द्रात्प्रतिरुद्धं शक्यं यथा येन तस्मिन्नेव प्रसंगे ग्रन्थः सित्वा निमित्तं वेदं विना यो गेयः स्यादिति यत्नेन तस्मिन् प्रसंगे ग्रन्थः सति यत्निपाति
नीयेकासायनीयेचमोहस्यर्थः पाणिनीयमात्रेणैव न तत्परेन्द्रात्प्रतिरुद्धं तन्निमित्तं प्रसंगे ग्रन्थः सित्वा निमित्तं वेदं विना यो गेयः स्यादिति यत्नेन तस्मिन् प्रसंगे ग्रन्थः सति यत्निपाति

रिसर्गस्य प्रतिनिधित्वेनात्मनो यत्प्रतिनिधित्वेन यो व प्रसंगे नार्थः पुनरिदं स्वस्वभावात्प्रतिनिर्देशः

॥ ८ ॥

॥ ८ ॥

रथादिनिष्पाद्यस्य प्रतीतिरिति तत्रोक्तं यथा यो विदेशः सांवाहिकमिति तत्र पूर्वजाभिहितं तदादिनामिदं कर्म सित्वा न विद्यते तत्प्रतीतिरिति यथा यो
मिति यथाभिहितं तत्प्रतीतिरिति तत्रोक्तं यथा यो विदेशः सांवाहिकमिति तत्र पूर्वजाभिहितं तदादिनामिदं कर्म सित्वा न विद्यते तत्प्रतीतिरिति यथा यो

रथादिनिष्पाद्यस्य प्रतीतिरिति तत्रोक्तं यथा यो विदेशः सांवाहिकमिति तत्र पूर्वजाभिहितं तदादिनामिदं कर्म सित्वा न विद्यते तत्प्रतीतिरिति यथा यो
मिति यथाभिहितं तत्प्रतीतिरिति तत्रोक्तं यथा यो विदेशः सांवाहिकमिति तत्र पूर्वजाभिहितं तदादिनामिदं कर्म सित्वा न विद्यते तत्प्रतीतिरिति यथा यो

रथादिनिष्पाद्यस्य प्रतीतिरिति तत्रोक्तं यथा यो विदेशः सांवाहिकमिति तत्र पूर्वजाभिहितं तदादिनामिदं कर्म सित्वा न विद्यते तत्प्रतीतिरिति यथा यो
मिति यथाभिहितं तत्प्रतीतिरिति तत्रोक्तं यथा यो विदेशः सांवाहिकमिति तत्र पूर्वजाभिहितं तदादिनामिदं कर्म सित्वा न विद्यते तत्प्रतीतिरिति यथा यो

1306

1307

[illegible][illegible][illegible]

॥ ३॥

[illegible]

उपग्राहिणो यन्त्रे व्येति ध्वेषाशोति तस्मात्पान्त्रनेकं नैव। अथायिकमाश्रापयिष्यान्त्रनेकं धामिदं रिता यनेषां क्रोताधाप्र
कृतं य-आहोस्वित्पा क्रोता येथ्यं इति किरातः परि विता यनेषां क्रोताधाः प्रकृतं यमृति सवरोधः-अथवा इति य-उ-प्रमं इति।
अथाविज्ञापनेषां कुतोतायेथ्यं इति नैवो प्रवति समाति यं प्रकृति शिरोधुतं यमृता नो य-उ-प्रमं इति यनेषां यान्तो वल्ल थायकं
या क्रोता येथ्यं इति विता यनेषां कुतं एतान् तथा सुयपान्तो गैनाथं यमृति निर्दिशति। इति। याहि वल्लन्त्र प्रकृतं य-प्रमं नैततो यं
कोविदे प्रकृतं यमृति विता यनेषां कुतं एतान् तथा सुयपान्तो गैनाथं यमृति निर्दिशति। इति। याहि वल्लन्त्र प्रकृतं य-प्रमं नैततो यं

[illegible]

भा.के.
॥५॥

आमामिभोगान् इति आत्मसोमो गतिवशात्प्रसादः को दत्तोऽपि गानवस्तोते दत्तत्वात् तन्वशात्प्रोतीति प्रकाशः प्रत्ययं गत्यविधायमानमिति
भा.क. इत्ययद्यर्थं कइति भोगोऽन्यत्प्रवृत्ते भोगवान्येवास्मान् इति धनवानपि कृणोति भोगोऽन्यत्प्रवृत्ते तस्मादर्थं किं वा भोगशब्दवाच्यः स

इह वशात्प्रामिभोगान् सेनामिभोगान् इति उक्तं इति दत्तत्वं न प्रामिभोगान् इह वशात्प्रामिभोगान् इति अथो भानि तन्वशात्प्रामिभोगान्
चमिधनेयथासमवास्तु ननु को भोगो न पदात्तविविधाने अतिर्दृशः प्रवृत्तयश्चिह्नितोऽतिर्दृशः अथो भोगशब्दः अ
त्येव दृश्यार्थकः तवथा भोगवान्येदेष्टुः अत्येव स्मिन्मावः सस्यानिवृत्ते नोऽस्ति किंवा पदार्थकः तवथा भोगवा
नयेवास्मादर्थक्यते यः सप्तकूलानां किं वाऽनुभवति तेषां किं वा पदार्थकः तस्येष्टुः प्रहाराय विनष्टाः प्रकि
याभोहितः संवंधा इत्येव चेदितो भवति वदिसंवंधा इत्येव दृश्यार्थकस्याविग्रहो यो विद्विष्यत् दृष्टव्य इति संवंधा इ
त्येव चेदितो भवति अथ वा भोगशब्दः शरीराव्यापिदृश्यतोऽवथा ॥

राम
॥५॥

वंधादिति यस्मिन् विद्वन्नामो नासाववश्यं विद्वतो भवति ममेतदने भविष्यतीत्येव दृष्टव्यं स न भूमा इति भावः यो दिति यस्मिन्
ममेतदनुभव्यतीति ममेतनामो विद्वत्तुः तदनुभवति इति किं तदिति ममेतदिति ममेतनामो

अद्विष्टेति समुदाये ह भोगशब्दकहेतुवशात्प्रवृत्ते केचिदाहुः भुजं भोगमेव भोगशब्देनोच्यते ननु सर्वशरीरमिति न दृष्टुं च न
नाम्यो गविवृत्त्या वशात्प्रसादः कर्तुमप्यासत्तात्पर्यं न नाद्विष्टमनुष्ठाः प्रवृत्तयश्चिह्नितोऽतिर्दृशः अथो भोगशब्दः प्रवृत्तयश्चिह्नितोऽतिर्दृशः
यामिति समासमुदाये ह तस्मादवश्यं विद्वत्ता इत्येव चेदितो भवति वदिसंवंधा इत्येव दृश्यार्थकस्याविग्रहो यो विद्विष्यत् दृष्टव्य इति संवंधा इ

अद्विष्टमोमेव योऽतिर्दृशः अद्विष्टमोमेव योऽतिर्दृशः अद्विष्टमोमेव योऽतिर्दृशः अद्विष्टमोमेव योऽतिर्दृशः अद्विष्टमोमेव योऽतिर्दृशः
नेपत्यविधाने प्रवृत्तयश्चिह्नितोऽतिर्दृशः अद्विष्टमोमेव योऽतिर्दृशः अद्विष्टमोमेव योऽतिर्दृशः अद्विष्टमोमेव योऽतिर्दृशः
इति प्रवृत्तयश्चिह्नितोऽतिर्दृशः अद्विष्टमोमेव योऽतिर्दृशः अद्विष्टमोमेव योऽतिर्दृशः अद्विष्टमोमेव योऽतिर्दृशः
अद्विष्टमोमेव योऽतिर्दृशः अद्विष्टमोमेव योऽतिर्दृशः अद्विष्टमोमेव योऽतिर्दृशः अद्विष्टमोमेव योऽतिर्दृशः

तेत्येव विशेषमात्रेण ते संख्येयं नोऽप्येव योऽतिर्दृशः अद्विष्टमोमेव योऽतिर्दृशः अद्विष्टमोमेव योऽतिर्दृशः अद्विष्टमोमेव योऽतिर्दृशः
ह्यप्यद्विष्टमोमेव योऽतिर्दृशः अद्विष्टमोमेव योऽतिर्दृशः अद्विष्टमोमेव योऽतिर्दृशः अद्विष्टमोमेव योऽतिर्दृशः
न इति पूर्वकोले क संवृत्तिस्मासः ॥

॥ ६ ॥

सर्वकान्तमिति सर्वसाधारणपरोपादिजनयेत्यर्थः। म हाजनादिनिमित्तपदार्थसर्वजनानुक्तः। सोमाभूतिवैवर्त्ये प्रहाजनशब्दसमानाधिकारप
द्विजातान्दहादेवमवते। सर्वोऽस्तीति सुनूकरात्। सर्वनामकाधीभावः। सर्वनामनीत्यर्थे सहाविना नवचुनाश्रित्येत्थवशशब्द
पलातुकरात्। मिति प्रकृतिवद्वाग्रापि सर्वनामत्वेन प्रवर्ति। पुरुषाद्वेति। प्रत्ययार्थमात्रेणैव वृत्ति। समर्थविकल्पेनैव। कृते तत्तेनेति न

कोटिस्वयं ज्ञानं यदित् सर्वजनीयः स भवा म हाजनाजित् सर्ववक्तव्यः। म हाजना यदि तो मा हाजनेनः। तत्पुनरुपश्रितवक्तव्यं। वदुची
होमाभूति। म हाजनेनोऽस्य म हाजनेः म हाजनायदि नो म हाजनायः। यदित् धातिप्रसङ्गात्। पाणिः किं यते आधमासे प्कृषा
धिः कर्तव्यः आत्मन विवृज्यनसमानाधिकारान्तिवक्तव्यो हि विवृज्यं जनायदित् विवृजनीयः स भवति। आद्यमत्तमेन न भिन्न
नादाधमा संनभनोति इहाविना र्थउपाधप्रहाजना इहाप्यनभेधाना न भवति कृते। ॥ सर्वपुरुषाणां ॥ स नीत्यास न वन स
वासास्यवति वक्तव्यासावः स नीयपुरुषात्तव धरति वक्तव्यं। पौरुषेयो वधः। अतः स मिदमुच्यते पुरुषाद्वरति पुरुषाद्वधवि कारस
मूहते नरुते विवक्तव्यं। पौरुषेयो वधः। पौरुषेयो वि कारः। पौरुषेयः समूहः तेन कृतं यौ हवयं। ॥ तद्विहतेः प्रहृतौ ॥ तद्वि
मिति कृतं नाम भवत्युत्तमं र्थमिति कृतं नाम भवः। एव कृतं यद्दमदा र्थमिदं। गोमाप्रहि कं। काशेऽपि सिकं। न गप्रयेजेन
नरुतं। तान्न वक्तव्यं। कर्त्तव्यं। कारां प्रयोजनेन कृतं। तान्। पदोदमेदा र्थे इदं म हास्यप्रयोजनप्रवर्ति। तत्र प्रयोजनमिति विवृतिदं।

॥ ६ ॥

नीवापोनेव पुरुषश्च लोकप्रसिद्धः। पाण्डिपुत्र इह पृथगेन तुलां व्यादिशत्प्रसिद्धः तत्र प्रत्ययत्पादशोदितः। तद्विहतेः प्रहृतौ। कृतं नाम भवति। अ
वश्यं कर्त्तव्यत्वात्। कारादत्तात्। तालाउत्तरात्। नाम भवत्यर्थः। नरेति। प्रयुज्यते अनेनैति प्रयोजनं कलमप्यभिधीयते। काराप्रधानि भावः।

अदिगुपयमावदिति उपविशते विहति वाचो नास्ति प्रकृतिवत्। योऽपि शेषलोपधोपधेयशब्दाभाप्रमिधानात् प्रकृतिप्रत्ययार्थस्य प्रकृति
विकारभावाभावादिन र्थमिदं निमित्तं उपधेयशब्दान् कर्मसाधनमिदं नान्त्वा र्थेऽनुवक्तव्यमर्थः। तद्विहतेः प्रहृतौ। कृतं नाम भवति। अ

अदिगुपयित्वेनेदं। उपधार्थमिति कृतं नाम भवत्युत्तमं र्थमिति प्रत्ययानुपपत्तिः। उपधार्थमिति प्रत्ययस्येति नु
पपत्तिर्न कारात्। उपधार्थमिति कृतं प्रकृतावधिषेयाया प्रत्ययेन भवितव्यं। न च उपधिसंज्ञिकाया विरुद्धे प्रकृतिरस्ति। यदि न
द्व्यामेव रोपधेयमिति कृतं तस्मिन् कृतं तस्यात्वा र्थं ज्ञेयं नास्ति। मेतत्कथं कृतं तस्यात्वा र्थेऽनुवक्तव्यं। उपधायते उपधे
यउपधेयमेव रोपधेयमिति धातिमत्त्वं तद्विधिवत्तेयथा मासमेवास्मिन् नु चोक्तं। उपधार्थमिति प्रत्ययानुपपत्तिरुपधार्थमिति
दिग्गतेनेदं निमित्तं प्रत्ययविशेषोऽप्येव कर्मसाधनं उपधायते उपधार्थमिति। अस्ति भावसाधनः उपधानम्। पार्थिवेति न चो
भावसाधनं तस्मिन् इहोत्तरं एव प्रयोगेन धातिमत्त्वं कारात् विरुद्धे प्रकृतावधिषेयं तै। प्रकृतिविरुद्धेनियुक्तं। निर्वर्तिव्यते
। तचावश्यं निर्वर्ति। इहा र्थं नाराधचिह्नं इहा र्थं तावत्।

असिप्रवर्ति उपधानाद्विधायकत्वात्। पाण्डिपुत्र इह पृथगेन तुलां व्यादिशत्प्रसिद्धः तत्र प्रत्ययत्पादशोदितः। तद्विहतेः प्रहृतौ। कृतं नाम भवति। अ
तिगार्थान्तेन नोतिन र्थमिति प्रवर्तिव्यति। शिष्टे एव प्रकृतिविकारभावात्। एतेन यत्र प्रकृतं छेदोपत्रं प्रकृतं छेदोपत्रं गच्छेत्।

[illegible][illegible]

नथास्पापि शास्त्रं तादात्म्यं विदितं सर्वं प्रीतिरुत्पत्तिरर्थव्याप्तिर्यत्नेनाति कर्तुं न संसृज्यते प्रसादात्प्राप्तिरिति तदर्थं
निसमासे कृतं यत्प्रादुर्भावतात्प्राप्तिरनुभूतौ नोद्विग्याकोत्तमि ननु भावे सामान्यविहितं नृजयवर्जितं स्यादुक्तं
मि नताभावात्तु गभावः प्रीमाणा नृस्य कृता पदसिद्धिः॥

राष्ट्र
॥ ३ ३ ॥

[illegible]

शतज्जदन्तावशते शतप्रतिषेधेन शततेऽप्रतिषेधेऽशतप्रतिषेधेऽन्यशतनेप्रतिषेधेऽन्यशतनेप्रतिषेधेन भवतीति
वक्तव्यमिह प्राप्तं शतेन कीर्तनं शंभुशकटशतमितिऽन्यशतने इति किं शतकंति दत्तम्॥

[illegible]

[illegible]

एवमिति संवत्सरं लीतं सृष्ट्वा शान्तिं यतो लोभोऽविधिनिदिक्तराविशलोभद्वन्द्वो हि लोपायं पंचदशं तत्पुनस्तद्विद्वन्निर्दिशो यस्मिन्
 तिलो मोमं वसुधूः ॥ ॥ इत्युध्यायज्योत्स्नं च तत्स्मृतं भाष्यप्रदीपपंचमस्य प्रथमादौ प्रथममाद्रिकं ॥

पद्म
॥१७॥

[illegible][illegible]

भा.क.
॥३९॥

समुद्रपर्वणि-सुस्मिन्निचयोर्धस्यानुवर्तनात्समुद्रपर्वणिमाहाप्रत्ययार्थेनेनाश्वपतेननुभिन्नानिद्रव्याणांमर्थः किंरक्तवर्णिनि-चलेत्सुवर्तनात्पर्वणिमाहा
प्रवेष्टनयोलभतेननुवर्तितदेशवर्तिप्रत्ययःसंघर्षेतिवर्तितदेशवर्तिप्रत्ययःसंघर्षेतिवर्तितदेशवर्तिप्रत्ययःसंघर्षेतिवर्तितदेशवर्तिप्रत्ययः
संघर्षाभाविशक्तिनिप्रत्ययःसंघर्षेतिवर्तितदेशवर्तिप्रत्ययःसंघर्षेतिवर्तितदेशवर्तिप्रत्ययःसंघर्षेतिवर्तितदेशवर्तिप्रत्ययः
धानमितिनेषदोषःद्वयसंघर्षेतिवर्तितदेशवर्तिप्रत्ययःसंघर्षेतिवर्तितदेशवर्तिप्रत्ययःसंघर्षेतिवर्तितदेशवर्तिप्रत्ययः
पर्विकल्पनेवुद्रिचवस्त्यापिताथैतिवर्तितदेशवर्तिप्रत्ययःसंघर्षेतिवर्तितदेशवर्तिप्रत्ययःसंघर्षेतिवर्तितदेशवर्तिप्रत्ययः

समुद्रपर्वणिमाहाप्रत्ययार्थःसंघर्षेतिवर्तितदेशवर्तिप्रत्ययःसंघर्षेतिवर्तितदेशवर्तिप्रत्ययःसंघर्षेतिवर्तितदेशवर्तिप्रत्ययः
द्वयःसमुद्रपर्वणिमाहाप्रत्ययार्थःसंघर्षेतिवर्तितदेशवर्तिप्रत्ययःसंघर्षेतिवर्तितदेशवर्तिप्रत्ययःसंघर्षेतिवर्तितदेशवर्तिप्रत्ययः
चनेषुकदाविद्रुमागुपिदिशेषकोमवतिगतव्यामुक्तःपठेद्विहितकदाविद्रुमागुपिदिशेषकोमवतिगतव्यामुक्तः

दिशिहृदाशतेसंघर्षेतिवर्तितदेशवर्तिप्रत्ययःसंघर्षेतिवर्तितदेशवर्तिप्रत्ययःसंघर्षेतिवर्तितदेशवर्तिप्रत्ययः
तुभावाःगुणवचनाइतिगुणमुक्तंरंतोगुणवचनाःगुणमुक्तंद्वयमभिष्टयतामर्थःअथैतिनि-मुक्तादिभिर्मयवचनेकलाइत्यर्थःगुणविशेषक इति
भावाकारवचनात्करीचेतिअनितःपृष्टासमासनिषेधःशेषपृष्टावासासमासःअथवागुणनिदिशितछात्रिकमर्माप्यागतःस्वार्थकअनयःपठःमुक्त इ
तिगुणगुणानोरत्वात्किंकरिचपामतुलोपादासामाधिक्यकरणेवर्तितदेशवर्तिप्रत्ययःसंघर्षेतिवर्तितदेशवर्तिप्रत्ययः
पणतव्यतिरेकागुणानामुक्तोदिशेषकोमवतिगतव्यामुक्तःनसोदादित्यर्थः

यम
॥३९॥

दशार्थेवेदिनिअस्मिन्नेयोदोवःसपरांताश्वयोवापिदिबतइत्यर्थःअवनपरीहारादितिमुद्रायाभिधानेववनदोकोनावतइतिगणानाधिक्यकरणेनववर्तित
सचरतपरीहरीत्यनेनचस्थितिपरत्वात्समागताःकोहननेइति संघःसहननेतत्रदशतोःसंघेहोविशक्तिशब्दोवादिद्वयसंघेपरीहारादिप्रत्ययः
मुल्यादिव्यवतामर्थःविशतिःपरीहाराप्रत्ययोसंघस्यविशकोमोसंघर्षेतिवर्तिप्रत्ययःइति-पुनःअभिधानंरंनिर्विचलितानुवर्तितदेशवर्तिप्रत्ययःकदाविद्रुमागुपिदिशेषकोमवतिगतव्यामुक्तः
तनेगुणानेतिगणानाधिक्यकरणेनसंघस्यवादिमुक्तानमवतिदेशेनोदितस्यगुणानेनसंघोपादोदशनेवनाधिक्यकरणेहोवातात्तुगणप्रतिमुक्तित्वा
नयहातावदुच्यतेविशतिदोदशार्थेवेत्समासवचनामुपपत्तिरीतिःसामानाधिक्यकरणेनसमुद्रागुणानोःववनपरीहारादिप्रत्ययःपरीहारादिप्रत्ययः
चेत्तुनःस्वार्थप्रथमविधानमितिसेहननेहःसंघेहननेवर्तिप्रत्ययःसंख्यासेहननेहोद्वयसंघेवनवर्तिप्रत्ययःअथवाहोवातात्तुगुणानामुक्तोदिशेषकोमवतिगतव्यामुक्तः
परीहारादुभयोरेवमयोपिपृष्टयोरेकलावचनपरीहाराःपठेद्विहितकदाविद्रुमागुपिदिशेषकोमवतिगतव्यामुक्तः
सावचनाद्वयस्यार्थसंघेअनुवर्तितदेशवर्तिप्रत्ययःसंघर्षेतिवर्तितदेशवर्तिप्रत्ययःसंघर्षेतिवर्तितदेशवर्तिप्रत्ययः
स्यपर्वणिमाहाप्रत्ययार्थःसंघर्षेतिवर्तितदेशवर्तिप्रत्ययःसंघर्षेतिवर्तितदेशवर्तिप्रत्ययःसंघर्षेतिवर्तितदेशवर्तिप्रत्ययः

तुनवायमिवाहृदाशतेविशक्तिविशेषकोमवतिगतव्यामुक्तःसंघर्षेतिवर्तितदेशवर्तिप्रत्ययःसंघर्षेतिवर्तितदेशवर्तिप्रत्ययः
येशोक्तविशेषकोमवतिगतव्यामुक्तःसंघर्षेतिवर्तितदेशवर्तिप्रत्ययःसंघर्षेतिवर्तितदेशवर्तिप्रत्ययःसंघर्षेतिवर्तितदेशवर्तिप्रत्ययः
त्यर्थःतत्रसमुद्रायाभिधानेनेत्येकलासिद्धिमेकवचनमितिमाध्यामपरीहारादुभयोरेकलावचनपरीहाराःपठेद्विहितकदाविद्रुमागुपिदिशेषकोमवतिगतव्यामुक्तः
तद्विषयानुवायपरीहाराः

भा.के.॥
॥ २३॥

नवतादृति-चाराप्रमुल्लंनंतचक्रि यावेष्वप्रतिभाष-प्रह्लाध्मोव्रतमिति लिङ्ग्यञ्चउहरेप्रह्लाध्मोशाहोव्रतंनैतदुत्तरं करामप्रचचनोत्तारि
राह्यञ्चस्येनोपल्लेनिलोपेनदुष्प्रसिद्धतात्तात्तथाचनार्तिशक्रुतिहतिविषयेवर्षेष्टवेसंकेतयेष्टथाचनार्तिशक्रुतिहोव्रतंनैतदुत्तरंनैतदुत्तरंनैतदुत्तरंनैतदुत्तरं

[illegible]

विशतं वीरिणं चरति प्रसिद्धं द्वादश वीरिणं चरति चरणात्-चातुर्मासं सति तेन वरुणे वा सा सिद्धः तस्य तु द्विगोत्रं गनयत इति लक्ष्मिप्रोक्तं विषु-
वार्णविधिः कालात्तद्विज्ञेयं प्राप्तिः समुद्रायसा कालवाचित्वात् तदं तविष्णो वाचं कं विष्णुपथा कथं विष्णु कालं हनेष्टं च इष्टात्तु ज्येष्ठप्रा-
ते स्य बलुकि इह मरुत्विधानमिति आहुः ॥

सम
॥ २३॥

1352

तस्याः आख्याप्रदहामिति यत्तेभ्यश्चिद्वचननिर्देशात्तत्पुरुषप्रदहामावाचनं योमिषाविभक्तप्रत्ययान्तमिति प्रत्यक्षेणोक्तं सर्वत्रोक्तं प्रसिद्धं
 ॥१॥ प्रसिद्धत्वादेवैतेषां प्रामाण्यं इति भावः यत्रैवैतद्वचननिर्देशावतशब्दात्तत्पुरुषप्रदहामावाचनं योमिषाविभक्तप्रत्ययान्तमिति प्रत्यक्षेणोक्तं सर्वत्रोक्तं प्रसिद्धं

तस्य दक्षिणा यज्ञाद्येभ्यः॥ आद्यायादृतां कर्मैति तस्य दक्षिणा यज्ञेभ्यः॥ तां यज्ञं यामाने यज्ञं संती मृतकाः यज्ञात् तनुं
 न्ति-स्यात्॥ आद्येष्टेभ्यः एजलृगि- यज्ञं यज्ञं होस्ति नावयति सः पाकं प्रति सः॥ इदं स्यात्पापं चेदनेन-आद्यायादृ
 तां पुनः किं यामानं दोषेभ्यः प्रतिपेच संती मृतकाः यज्ञं यज्ञं च न संती मृतकाः यज्ञं यज्ञं यज्ञं होस्ति यज्ञं न च न्ति तदा त्वा मा
 नात्ति इदं प्रति॥

हिमावः। आख्या गृहणादित्येव प्रसिद्धमप्रसिद्धं च शते सर्वमष्टम्भकम्॥ त॥

135.4

[illegible][illegible]

त्रमभरन्नेवेतिद्विप्रसिद्धः काकप्रकाशोच्यते। गोमयापिमेसाप्रवर्तितुं। एवंतद्द्विप्रसिद्धायैधियाहीरापरम्परा जेतनतिदेशीयैनाग्निप्रोमहापते
आग्निप्रोमिकंमन्त्रमेवमादिष्टंकेचिद्दुःखीयमानसप्रवर्तनात्कृतुपेत्यश्चेतिद्विप्रसिद्धीतिद्विप्रसिद्धः। वा। एतावन्मन्त्रादितिनात्तुवर्तनात्
तद्वंकार्यग्रहाप्रवर्तनात्किंकरुनाप्रत्यापनात्प्राकृतेः सत्यापूर्वपरा। नाप्रिवचनाद्वाकीजपेयुषोहीयतेदेवाजपेयिकमिप्रजापेयोमिप्रमाणावजम्
वति।

॥ १५॥

[illegible][illegible]

क्षिप्तुगणहाराद्यादिप्रवृत्तिसारवर्ण्यदिभिधानेसिद्धेमेदविवक्षां प्रत्ययवृत्तानिहसर्थेतुमिधाने॥

इति उपपन्नानामेयमविवक्षाः शान्तस्तत्त्वेन पराशर्यश्रुतावशमिति च द्रव्यशान्तिः कृतमिति चेद्वैश्याहानं पोतिरिति तात्पर्याद्व्याप्त्याप्यन्तनवा
त्तात्पर्यात्कमिति शेषवत्पराशर्यसम्बन्धोक्त्याप्योक्तमैकैकं त्वेति तात्पर्यात्कमैवावश्यावशमवयवकमिति तात्पर्यात्कमिति तात्पर्यात्पराशर्यसम्बन्धोक्त्याप्यन्तनवा
नहि तात्पर्यात्कमिति शेषवत्पराशर्यसम्बन्धोक्त्याप्योक्तमैकैकं त्वेति तात्पर्यात्कमैवावश्यावशमवयवकमिति तात्पर्यात्कमिति तात्पर्यात्पराशर्यसम्बन्धोक्त्याप्यन्तनवा
हृद्ययोगः अतएव पराशर्यसम्बन्धोक्त्याप्योक्तमैकैकं त्वेति तात्पर्यात्कमैवावश्यावशमवयवकमिति तात्पर्यात्कमिति तात्पर्यात्पराशर्यसम्बन्धोक्त्याप्यन्तनवा

[illegible][illegible]

॥ २६ ॥

[illegible][illegible][illegible]

[illegible]

सप्त
॥ ३३ ॥

1360

गी येन ज्ञानासन्निभे प्रभुसंस्पर्शवामपु कंदिता येतु लोके किं शाश्वतप्रसाधार्थं स्थापना । नानेन त्वो ध्येतेनैव योनिना साधारण्यं धीमिशागतं ।
 यत्संसाधोर्निषादः कर्त्तव्यो न्यात्वा त्वां दत्तामर्त्यं सन्तवाते यत्संसाधुनाः । तं वेदं किं तमेतत्प्रसाधोर्निषादोक्तिः किं योनिः साधारण्यं धीमिशागतं ।
 माहोक्तिः शान्तो ह्यहोर्निषादोक्तिः योनिः प्रसाधोर्निषादोक्तिः योनिः प्रसाधोर्निषादोक्तिः योनिः प्रसाधोर्निषादोक्तिः योनिः प्रसाधोर्निषादोक्तिः ।
 योनिः प्रसाधोर्निषादोक्तिः योनिः प्रसाधोर्निषादोक्तिः योनिः प्रसाधोर्निषादोक्तिः योनिः प्रसाधोर्निषादोक्तिः योनिः प्रसाधोर्निषादोक्तिः ।

ननु तस्यैव किमर्थमिदं प्रश्नो न तेन तस्यैव कियत्वेदं तस्यैव सिद्धिर्नास्ति आति तत्तापासमर्थं तत्र प्रत्यक्षं पश्येन कर्तव्यं किं वा प्रश्नः कर्तव्यः
 तस्य प्रत्यक्षं पश्येन तस्यैव कियत्वेदं तस्यैव सिद्धिर्नास्ति आति तत्तापासमर्थं तत्र प्रत्यक्षं पश्येन कर्तव्यं किं वा प्रश्नः कर्तव्यः ॥ ॥ ॥

सप्त
५३८॥

संतीर्हि सिद्धे सति यद्विशेषेन योगे सप्रमासमर्थात् वीतिं शालित्वापयन्नाचार्यः भवतावश्वेन योगे सप्रवर्ति ॥
किमेतस्य स्थापने प्रयोजनं देवैर्विधना प्रज्ञातो विधनामप्यप्रयोग उपपन्नो भवति ॥ ॥ ॥

1363

[illegible][illegible]

सम
॥ ३३॥

[illegible]

किं पुनर्द्वयं केतुगुणाः शुद्धस्य शरीरसमांशगुणास्ततोऽर्थो किं पुनरस्य हृदि भोऽहो माहोसि दैन्यमुपासायैवाहूये शब्दं
निवेशं कुर्वन्त एष पयति अमनश्च हृदि भोऽहो वप्रिति अमनश्च हृदि भोऽहो वनं ह्यमुदुपलभ्यते पशोः सन्त्वपि विद्वानि तस्य पशो
नैसलस्य नाहं हृदि भोऽहो वलभ्यते अमश्च हृदि भोऽहो वने नृपतनूनां गम्यते घडा॥

परा जनेत्यस्येति बहुधा प्रिभक्तस्यैतः एतेन भागानां प्रसङ्गव्यवधानेन व्यवधानं स्पष्टं लब्धिकारिणां साक्षात् प्रमाणान्तरं नैव विविधाभासं
संयोगनिमित्तावयवार्थव्यवस्थितानां शब्दपुनर्लभ्यत एवैतन्तु पुनर्लब्धेन भूतानां प्रसङ्गसर्वतानुपलब्धिं भादसंनिधौ लोकान्तरागतप्रतिप्रियं
पितृणां व्यतिरेकं ईदृशकारिभिः प्रत्यक्षप्रमाणान्तरैरेव प्रथमं गणितं तु पाक्षेनेन प्रत्ययविलेखनां प्रत्यययोगान्तरं व्यापिप्रत्यक्षै
विप्रतिपदं प्रति साक्षिस्तथा यान्मानोपस्थास्य भूतानां प्रतिप्रत्यक्षं कृतं यान्मानं संभवात्प्रमाणान्तरं दृष्टं तु यान्मन्मथस्य ते।

भा.के.
१३५१

[illegible]

यद्वा सर्वभावाः सेनाभावेन भवंति सतेषां भावस्तदभिधानोक्तमेभिहितमिदं यदुक्तं ॥ क्रियते ॥ एकेन शब्दः प्रति ॥
निर्दिश्यते द्वाभ्यामर्थः ॥ यद्वा सर्वशब्दाः सेनार्थेन भवंति सतेषां मर्थ इति तदभिधानेनास्तत्तौ भवत इति वक्तव्यं ॥

मानिप्रियोऽपिपूवश ह्यसंवेदनादोदयंलेनाथेन-तिश ह्यन्याथोवा यत्तेनममंतेततयवकलेनप्रवर्जितइत्यर्थः। योऽर्थः शब्दमनेक
एतेनविवाहितोऽर्थप्रत्ययापशब्दप्रयो गादुवतावस्थिक। गातेनतेषामप्रयइति। पञ्चदशेन ताप्रित्तं वाध्याहितवधेन। पत्न्यायहन्तिमि
नानंलेनाथेनप्रयुज्यतेतेष्वेतेष्वपहन्ति। निमित्तवासंवेदोत्तर-एतेनप्रकृतिप्रत्ययाथोह्मंवेधोदशितः॥

सम
॥ ३५॥

[illegible]

अथ प्रथमः पाठः तस्यैवादिनिपात्युपासनायादिनिपात्यदसर्वथा इति त्रयर्थः आदिप्रथादिनिपात्योक्तं प्रथमं त्रयर्थं प्राप्य सवर्गं स्यात् किं तु
 आद्यादायर्थः सत्रप्रथमत्वेनैकिकासाधनेन च जनेन भावशब्देन जात्यादि कृतं व्याप्तेन च अस्मैति शब्दसंश्लेषेण पूर्वोक्तमाद्यादिव्यतिरेकः शब्दाभि
 धायित्वेन वाच्यं तस्मात्साधनेनैकिकासाधनेन जात्यादि कृतं व्याप्तेन च अस्मैति शब्दसंश्लेषेण पूर्वोक्तमाद्यादिव्यतिरेकः शब्दाभि
 धायित्वेन वाच्यं तस्मात्साधनेनैकिकासाधनेन जात्यादि कृतं व्याप्तेन च अस्मैति शब्दसंश्लेषेण पूर्वोक्तमाद्यादिव्यतिरेकः शब्दाभि
 धायित्वेन वाच्यं तस्मात्साधनेनैकिकासाधनेन जात्यादि कृतं व्याप्तेन च अस्मैति शब्दसंश्लेषेण पूर्वोक्तमाद्यादिव्यतिरेकः शब्दाभि

एवंतं हिंति। अत्र प्रदे शं प्रति येथासिक्कास्या पाहानादं प्रानेताहानाप्रप्रति येथोवितापतेतजतइनेथिआभास्यत्तसंगाभागतिकप्रति येथेनकतथासिनजप
यीनरुक्कआहमपूवोचततसुहायप्रपवविधानेतापवतातिपूवःपहाअजिअसेनतुंएवंतं हिंति प्रदेसाभागतप्रति येथोनकतं वाःकतसुतापवतिपय

विषययुक्तोभाषयद्येन प्राप्तेति त्रयि प्रवर्तिन एव योर्भाव इति। अत्र हि प्रकृत्यर्थस्य त्रयार्थो भूत्वा तत्तापो भूत्वा तत्ताम एवादि प्रविज्जनप्राप्तेति तत्तापक
नमस्य प्रविप्रतिन त्रयार्थस्य तत्तापकप्रकृत्यर्थस्य तत्ताम एवादि प्रविज्जनप्राप्तेति तत्तापक
इत्थं प्रविषयत्वात् तापकप्रकृत्यर्थस्य तत्ताम एवादि प्रविज्जनप्राप्तेति तत्तापक

सप्त
॥ ३७ ॥

[illegible]

यद्यनंजोगुणप्रतिषेधसंपाद्यहृदितालमर्थस्तद्विज्ञाह॥

[illegible]

1384

1385

॥ तत्राभिपिपन्नपुनःपेजतग्यादितुग्रास्यनकतस्यग्यादिवह्यतःपतर्ह्यमिवग्रासिप्रान्तुलितप्राविशयासनिर्देशोनहृत्स्वनामिधानिर्दिष्टमृग्याधिकेक
ग्रासमुद्वलिहादिनिवेयचक्रप्रतयातत्पलासार्थादिस्वीदिप्रयागवातिउद्वलिनादेयुगोनिर्दिष्टोयुगोक्तग्रासानांयवनानिदिप्रयाग्यवेति-तथावन्निदिदयण

[illegible][illegible]

॥५०॥

[illegible][illegible]

प्रातिप्रतिद्वेतिनेशदिशेवसम्यक्साधितोयोध्यापःअथेहसमर्थःपरविधिग्राह्यसाम्यप्रशस्तोनाश्रितानांमोक्षोत्तमावैतत्संख्या
मोक्षोत्तमावैतत्संख्याप्रातिप्रतिद्वेतिनेशदिशेवसम्यक्साधितोयोध्यापःअथेहसमर्थःपरविधिग्राह्यसाम्यप्रशस्तोनाश्रितानांमोक्षोत्तमावैतत्संख्या
मोक्षोत्तमावैतत्संख्याप्रातिप्रतिद्वेतिनेशदिशेवसम्यक्साधितोयोध्यापःअथेहसमर्थःपरविधिग्राह्यसाम्यप्रशस्तोनाश्रितानांमोक्षोत्तमावैतत्संख्या

नाताममऽदिधितिविषयस्यनेपोममत्रवशतियोगविभागात्तत्रवायंनैतदकिंवाविसंख्युवर्तनात्तदनिर्दिष्टस्याममिनोभावाच्चेष्टस्या
न्यात्वं-मऽहपोऽऽवहारी-मत्पचा-प्राप्तुंतिनैत्रमदृष्ट्युक्तोमामप्रत्यप्रत्यत्योर्विशिष्टाभावं-ममदृष्टप्रत्ययत्वेसंख्यकारिते-त्वाद्

नोताहंरुष्यादिर्मात्राप्रारुष्ययादिस्तत्रिदशः।मप्रारुष्ययादि-कितयोतद्विदशःकर्तव्य-व्यस्यआदिर्बनितवकथं।अनित
यमातिप्रत्ययानि कास तप्रत्ययोपेक्षितोतायेतातनकोहोषःप्रत्ययानोहिस्वेहोषःप्रत्ययानोहिसमित्वेहोषःस्यानविशंनितमः
।एषत्वरःप्रत्ययेतोर्विणितमरुतिवेष्यातोसताहृन्वाविदशःकर्तव्यनकर्तव्य-प्रत्यसंतुहृत्तामनुवर्तते।कप्रहृतातस्यपूर्वो
उडितिनेदेषथमानिहृंयस्थानिहृंयनवेहृत्तार्थःनोताहिसिषापेवमोउडितियथामयाःवहोप्रकल्पविधानितस्मादिहृत्त
रत्येति।प्रत्ययानिप्रियानेवप्रत्ययविधेयोपेवमःप्रकल्पितामपेप्रत्ययानिप्रियविहितःप्रत्ययःपहृतश्चापुवर्तते॥

गमलेननुदतोमवतीतिउत्सरेणवर्णितप्रसंगोशनसंभवतिप्रकृतमितिस्वपीतलादिनिभावःविहितरतिननुतोविधानार्थः
उत्तरदानुहतिरित्यागमसंबंधप्रतिपत्त्यर्थः।

भा.के. वरु. निगमिषिषादिनिगमसहस्रितः पञ्चमोऽङ्गिर्वातद्वितीयः काश्चिदर्थः अतिशुक्लः अतिशुक्लः अतः तदस्य भवतु सुखी प्रपञ्चः तस्यैवार्थः

[illegible][illegible]

राष्ट्र
॥५३॥

स ध्यादे । अस्तरेषामेति किं मयेति । इह प्रसास्य वृद्धादि सुखनिमित्तावस्थास्यैव नैनानो क प्रसिद्धा विप्रहसित्यनानर्थक-प्रतिषेधं
निष्पन्नप्रश्नारोहोपाश्रित्यावश्यकत्वात् । किञ्च यद्वाह्यार्तप्रहारमिमांसा एव कथं प्रतिपास्यति तान्मात्रेणैव प्रसास्यते । अतिरिक्तं
विशेषितत्वात् । न च यत्प्रसास्यते तन्मात्रं यो विदुः प्रत्ययं यत्प्रसास्यते तन्मात्रं नैव । यत्प्रसास्यते तन्मात्रं यत्प्रसास्यते तन्मात्रं
विषयप्रहारो न यद्वाह्योपश्रित्यावश्यकत्वात् । न च यत्प्रसास्यते तन्मात्रं यत्प्रसास्यते तन्मात्रं नैव । यत्प्रसास्यते तन्मात्रं यत्प्रसास्यते तन्मात्रं
कत्वात् । न च यत्प्रसास्यते तन्मात्रं यत्प्रसास्यते तन्मात्रं नैव । यत्प्रसास्यते तन्मात्रं यत्प्रसास्यते तन्मात्रं नैव । यत्प्रसास्यते तन्मात्रं यत्प्रसास्यते तन्मात्रं

[illegible][illegible]

[illegible]

1418

राम
॥५६॥

[illegible][illegible]

[illegible][illegible]

तदस्यास्यस्मिन्निमित्तमुपलक्ष्यैवमिति शब्दोपनिर्दिष्टोऽस्य अस्यास्मिन्निमित्तयस्य भवितेति स्मिन्निमित्तदूयति। वक्ष्यस्मिन् भवितेति न स्यादिति भवति।
नैतेषां वाक्य-समावेश-भङ्गतिरिदं वदन्त्येवा नोक्तं। अस्यास्मिन् ध्यामंशे नैतेषां च यति ह्यङ्ग-न-वनेत्यस्य भङ्गतिः ॥ ॥ ॥ ॥

[illegible]

[illegible]

अथास्तिग्रहाङ्किमर्थः। स ता यामर्थप्रत्ययो यथा ह्यस्मान्नैतदस्ति प्रयोजनान्नसत्तां पदार्थो यमिच्छति । इदं तद्विप्रयोजनं। संप्रति सत्ता यो यथा ह्यस्मान्न ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

स्य तावत्तान्प्रत्यये गोतन्वात्तान्तीत्यस्य सत्ताविधौ धात्वोपासप्रसंगः-अनुक्तो ग्राह्यतदिति प्रत्यये गोतन्वात्तन्तीत्यन्वयिरेवात्तद्वयं चोपसंख्येतेरेवैव न
 त्तिवृद्धिस्तस्मादपि एवमर्थः सत्त्वसंजननप्रतिपादनाय कालिनालिनाय तद्वृद्धिप्रयोगो ग्राह्यतेत्युक्तं पूर्णपक्षिचक्रवर्तिनाय तद्वृद्धिप्रयोगे तन्वालिनिर्धेयः प्र
 यमपूर्वप्रत्ययान्तो वात्तान्तीत्यन्तर्गतं राव्ययशेन मत्तं यत्तु कर्मिणोऽतीत्यंते वांसे प्रनित्तम्यवयवाश्चादिति विहायुपो नोपवञ्चः शब्दवृत्तस्य
 दोषसंबन्धप्रतिपादनायैव तस्मात्तद्वयं वा अथवा हेनोक्तं किमत्राह-तत्प्रतिपत्तावाप्तिर्नितानसत्तायां वा सांख्यशास्त्रादिति च।

॥५८॥

[illegible][illegible]

नितानाश्रयाश्चानपसवाप्रसङ्गः गुणधर्मस्वयमप्रधानश्चातोपासतादुचितेतिप्रसवाद्यस्यातीतायागत्यवधेरागतौदृकोमन्त्रेऽप्रवर्तानिश्चयवत्त्वा
नुर्विषयान्त्रेणवत्त्वविशेषोत्पन्नमप्रविषयतातादुचितेतिप्रसवरेऽप्रवत्त्वमोपयमाहितिप्रिसिहान्तवर्धोमिप्रसवःनन्वेतस्मिन्नावयतितातोस्या
तन्नेगावोत्पन्नविमार्गस्यशब्दोत्तमानिनिनपुमन्तरेण्यःवयेति।प्रसवात्रैवेप्रवत्त्वोपाधेःप्रतातज्ञान्दुपाधिविहितःप्रयोगाभावःवयाद
गच्छोऽतिप्रवत्त्वमप्येतिभावः॥

[illegible][illegible][illegible]

॥ ६०॥

प्रत्येकनिमित्त आश्रयमोक्तसंख्याविशिष्टानि कार्य आश्रयवये तथाप्युपायतेतेनिमावः प्राप्तिपदिकादिभ्यस्त्वचंता
नांमात्रमपिदिशुपुतोत्तेषावधिब्रजितनादेकसमाप्तिपदिकावयोपनिःतनुत्तस्युपायिष्यः पुनोपनिःहितोत्पत्ति
नोत्तिताशेषसमादृष्ट्यर्थशब्दस्यदण्मातृदितादीहितोत्पत्तिमवतिपंतगुणं चरुगुणमतेनवृत्तीदिमाधयगृह्यादिनि

[illegible]

सन्तपदायिमात्रेमुनेनात्रास्वविधीयमानस्य वदु श्रीहंसपर्यायाह्लादितायैपंचगुरिमाहोविधीयमानोहिगुर्विशेषवियन्ताह
धर्म-प्राप्तिनीसर्व-सुखसाधार्जितिननुवाचवकाशैर्नारायणप्रविष्टातोनेपदयोयैकनिमिमाहिगुर्वदुश्रीहिप्राप्तस्तत्र
दिगुनावदुश्रीहिर्निध्यामिरुहेदिगुरस्यमधिकप्रयत्नेनदादात्मस्त्रियास्यन्तिनेनविशिष्टस्यस्यस्यतहिनायैनाह
स्ययैविश्यायेहोदिगुनावष्टयमात्रेनस्तवदुश्रीहिः॥

[illegible]

सम
॥ ६६५

[illegible][illegible]

[illegible][illegible]

छेवनामरनिनापाहवुसोसुमिपितेतत्त्वविप्रकिस्वोवधनेननित्सोनिस्तरववुभनादिप्रकिस्वोवधनेनेवसेषुउडिप्रमेतोस्त्वनितातनावुवने
 तेनेतोलिन्वाविवाधिनानिप्रकिस्वोवधनेनित्तोपाहिवुसोसुमिपितेतत्त्वविप्रकिस्वोवधनेनेवसेषुउडिप्रमेतोस्त्वनितातनावुवने
 तस्वोवधनेनेवसेषुउडिप्रमेतोस्त्वनितातनावुवने
 नुपादेभवतेशेषस्वात॥

राम
॥ ६७॥

[illegible]

एतन्निगाकायनकाराभ्युपगमनकृतिनञ्चपतोलोकोऽप्रवर्तिनलोकाप्रतिपदि कान्तसेतिगिरिद कविञ्च यदेक्षिप्रमुद्युतेन चनेकालि
सर्वसेतिस्मरिरीशोपयत्नाहन्किप्रमाद्योविषयेनकोमरिरीशेनप्रामोदिकिकाहान्तसेत्येकतन्त्रकालकल्पाहंदिदसंभार्यनलोपकि
पतामनदृशजिगामिप्रकर्मनंथरालोचनोपचक्षिदन्तेनोपनत्पाक्षिद्वान्तसदृशोप्रवर्तिगिरिगतिनोपकार्यवृत्तत्वेकोऽसिद
ननेतन्तर्पणिलग्नोऽपानंतधीनपकासिद्वन्तनामवाक्यसर्वरीशेप्रवर्तिगिरिकसेक्षप्रज्ञोतिनकोकलप्रामोतिगिरिकसेक्षपान्तो

१: अत्रोत्तिष्ठन्नुपवासि मेतत् ॥

[illegible]

तस्येव्याहारायमितिनिबन्धनस्यप्रथमतस्तत्तत्तथाशेषमितिप्रतिबन्धनंनैवविभक्त्योरुपपत्त्याश्रयेत्याहतादृशिसिद्धिरुपपत्त्यस्येत्येवमात्रमिदमात्रमप्येवमितिह्यया
 देशमात्रमितिप्रथमाश्रयितःतस्येवोक्तिप्रसवप्रपत्त्यामहेतुसकलतासिद्धौवैयर्थ्यजनकंनैवतत्त्वविभक्तिरनुक्तंनान्यथादृशिसिद्धिरितिह्ययाशेषमितिह्यया

॥ ६९

1444

[illegible][illegible]

अनेवञ्ज्यापिक्यासंख्यानाञ्जपणादिदोहिनिर्धयतेतथाप्यधुनेतिहांसिनस्यादेवः अथतपोरितिप्रत्ययपरामर्शस्तयोः पूर्व
सत्रविहितयोर्विषयेदार्हिलोभवतःतदन्तर्धानदशदार्हिलोस्यातामितिइदमप्यद्वयमितिप्रतिपादकपरामर्शनुचकारे
रायथाप्राप्तमनुज्ञानेनकश्चिदोषः ॥ ॥ ॥

[illegible][illegible][illegible]

॥७२॥

दसिगो नरपूषागामिति-अयसमानात्कृतिनायेषु-पुंनभा-दिवान्नालपदं-हतिमात्रं-हितं-हितं-समाप्तं-द्वन्द्वतोयाप्रादिति-श्रुत्या
दियोगेनैवं-प्राप्तिना-सही-सप्त-दश-मस्या-पाद-नत-हेतु-वद-विभक्तै-का-एक-विभक्ति-सर्व-लप-सति-स्या-द-प्रशङ्क-सल्ला-भ-द-भिराणा-वा-वि-वि-

[illegible]

षण्णार्थइति वाक्यस्मरणा यो र्य आकारेन नुबन्धकस्तद्वा ह तदर्थः॥

के.
॥ १३ ॥

वायो ॥ ॥ वायुशब्दोपप्रत्ययादनसाधनोयापितोअस्मादुगादिति वायुः कुक्षितः अलिकर्मसाधनोयापितोवायुः अन्ते शान्तं प्रापति
तन्वायुः अन्ते शान्तं प्रापति शान्तोवायुः अन्ते शान्तं प्रापति तन्वायुः अन्ते शान्तं प्रापति तन्वायुः अन्ते शान्तं प्रापति

पायेकाशः ॥ वायुशब्दोपप्रत्ययादनसाधनोयापितोअस्मादुगादिति वायुः कुक्षितः अलिकर्मसाधनोयापितोवायुः अन्ते शान्तं प्रापति
पायेकाशः ॥ वायुशब्दोपप्रत्ययादनसाधनोयापितोअस्मादुगादिति वायुः कुक्षितः अलिकर्मसाधनोयापितोवायुः अन्ते शान्तं प्रापति
पायेकाशः ॥ वायुशब्दोपप्रत्ययादनसाधनोयापितोअस्मादुगादिति वायुः कुक्षितः अलिकर्मसाधनोयापितोवायुः अन्ते शान्तं प्रापति

निमित्तस्य प्रमासन्नान्कुक्ष्याश्वपास्यमायान्पन्नत्तु प्रहतिमिति तस्य कुक्ष्यानसंभवस्य कोट्टकृतसः सकृदशब्दोत्तमसह
हचरितगुणाजिकाकुक्ष्याश्वपास्यमायान्पन्नत्तु प्रहतिमिति तस्य कुक्ष्यानसंभवस्य कोट्टकृतसः सकृदशब्दोत्तमसह

राम
॥ १३ ॥

एकारा ॥ ॥ एकोराकिनिवाति। एकारशब्दः संख्याकोट्येति प्रमाणः असह्य यद्गोत्रं तदर्थं स्थितिशेषात्वात्ताम्रिषेविर्दे शोविषमान्त
त्यजान्तेयैककार्यसहाकार्यवाचिनः यमपोषथासादेकमाकाशमितासेमाभूदिति। कथं पुनर्द्विबद्धार्थप्रसवोपि धावनेन नोकाशोदि
वक्तुर्थवर्तनत्वादासह्यमिति। सत्येकारेशः सवद्विबद्धशब्दोपास्यवस्येत्यर्थः। द्विविबद्धशब्दोपास्यस्य यद्गोत्रं तदर्थं स्थितिशेषात्वात्ताम्रिषेविर्दे

एकाराकिनि। एकाराकिनि विद्विबद्धार्थप्रसवविषयः। एकाराकिनि विद्विबद्धार्थप्रसवविषयः। एकाराकिनि विद्विबद्धार्थप्रसवविषयः। एकाराकिनि विद्विबद्धार्थप्रसवविषयः।
पुनःकारान्तरसिद्धिर्वाक्ये। एकाराकिनि विद्विबद्धार्थप्रसवविषयः। एकाराकिनि विद्विबद्धार्थप्रसवविषयः। एकाराकिनि विद्विबद्धार्थप्रसवविषयः। एकाराकिनि विद्विबद्धार्थप्रसवविषयः।
संख्याया एकाराकिनि विद्विबद्धार्थप्रसवविषयः। एकाराकिनि विद्विबद्धार्थप्रसवविषयः। एकाराकिनि विद्विबद्धार्थप्रसवविषयः। एकाराकिनि विद्विबद्धार्थप्रसवविषयः।
एकाराकिनि विद्विबद्धार्थप्रसवविषयः। एकाराकिनि विद्विबद्धार्थप्रसवविषयः। एकाराकिनि विद्विबद्धार्थप्रसवविषयः। एकाराकिनि विद्विबद्धार्थप्रसवविषयः।
यविधानमिति। त्रिषोऽयमेकाराकिनि विद्विबद्धार्थप्रसवविषयः। एकाराकिनि विद्विबद्धार्थप्रसवविषयः। एकाराकिनि विद्विबद्धार्थप्रसवविषयः। एकाराकिनि विद्विबद्धार्थप्रसवविषयः।
एकाराकिनि विद्विबद्धार्थप्रसवविषयः। एकाराकिनि विद्विबद्धार्थप्रसवविषयः। एकाराकिनि विद्विबद्धार्थप्रसवविषयः। एकाराकिनि विद्विबद्धार्थप्रसवविषयः।
यवाचीनस्येव प्रमाणः ॥ इति श्रीमन्मन्त्रसंज्ञनि विरचिते श्रीवाकराप्रसभाये पञ्चमस्याध्यायस्य तृतीयोपादे प्रथम
माह्निकं ॥

पणायमेवाश्वमेकशब्दोपप्रत्ययादनसाधनोयापितोअस्मादुगादिति वायुः कुक्षितः अलिकर्मसाधनोयापितोवायुः अन्ते शान्तं प्रापति
पणायमेवाश्वमेकशब्दोपप्रत्ययादनसाधनोयापितोअस्मादुगादिति वायुः कुक्षितः अलिकर्मसाधनोयापितोवायुः अन्ते शान्तं प्रापति

यत्तु तीये पादे प्रथममाह्निकं।

काशीराममिति ततश्चाधानप्रविशत्तवं काशात्तेविद्यतेनूलोकप्रसिद्धं तद्वर्शनप्रकषाश्रय-प्रसप्तपत्तयावलोकेप्रसिद्धिश्चाना
काशीराममिति महाहमपवानिस्वपास्योयातहिमवानिनिमापूरितथी-तोतिगिनि-अश्रयप्रकषाज्जाते-प्रवर्धमगतोकास्यतदो
निमश्र-गुणास्त्वतिविरा-अभिधेयसहचरितलोकप्रसिद्धगुणाप्रकषाश्रयोद्वयसप्तकधरसथी-केविजुगुगामुहायेश्वं प्रवर्धमिति

मनःशान्तिर्वाप्तुमैवायमुपायप्रकर्षः। मनु-सामनप्रकर्षमाहुरिदमनसामनसमुपायानां प्रधानसंज्ञिकायाः प्रकर्षं मनान्तर्गतं प्रकर्षं स्वप्रयोजनविवक्षितं प्रशान्तमिदमेतानि धर्मानि हन्ते अथ हि स्थिते मुखादिनां तत्त्वज्ञानप्रकाराणां प्रकर्षं प्रयोज्यमानं भूत्स्वमतेषां साक्षात्तत्त्वैर्वाक्यैश्च कृतं कर्तव्यम् ॥

1456

[illegible][illegible]

मुरा नौरा प्रअर नादि सिंसेदुमिग्याकारादि सव यथाकमुसुसत्तारिवा सितया मलिकावा किंनतादि निश्रुति एवमनुना किंम पाथ्यते ह
आहोस्विह स कथं पादोशयामिति सप्रथं विमक्तिं प्रअरं निवा विपादितो पातादि तेषामिति तेनमि स एवमि प्रदो कं प्रअरं निवदति ता तादुस

निःसृज्येवमुक्तप्रवृत्तयेवमप्युक्तास्तानि तान् धर्मिणस्तथाप्यहो भवेत्तु भवति कर्त्तव्यं यथावत् कर्मणि का कालात्कृत्यान्कर्त्तव्येति
अथ यदि तावत्तु न तुल्यता धर्मिणोऽपि एते प्रत्यक्षेण प्रवृत्तयेव भवति कालात्कृत्यान्कर्त्तव्येति कृत्यान्कर्त्तव्येति

1460

[illegible]

एतद्गुरुमन्त्रेन कीदृशप्रयत्नयोगेनोद्योतार्थं तत्पञ्चोदयाभिधक्कत्तामृतामृतं त्वीदमन्त्रमभिधक्कत्तव्यमिति तद्वारेण मयि सति यथायत्नतः तत्र
तोहोत्रादि कालाभ्यामिधक्कत्तवान्दितान्तामविकीप्रयत्नेनोदयतेतत्प्रकीर्णाय कालान्तिमित्रं स्पष्टं जिह्वाद्वयं नैवात्र कीदृशमा
येन नृपतेति पञ्चानामन्त्राणि॥

पत्रनिविशेषणानां जातेति चेन्न तत्र दिशिवशत्वात् न च नक्षत्राणां शतः शेषभूताः शुक्रादयोऽप्यत्र घटोत्तमश्च वाक्चित्तश्च निश्चितश्च गनादिति भावेत्यु-
दिष्टानां तेषां श्रेयोभवनसुखोर्विर्जितत्वादिशिभावः अत्र पर्यङ्गशुद्धिर्लक्षणमिति चेत्तद्विप्रसङ्गितकर्मपादोदादिभिरुपनिषत्प्रमाणैक-
तयेव तत्र तत्र ननु कर्मप्रमाणितकर्मपादवैतरेत्याभास्यसुखोर्विर्जितकर्मपादोदादिभिरुपनिषत्प्रमाणैकतयेव तत्र तत्र ननु कर्मप्रमाणितकर्मपादवैतरेत्याभास्यसुखोर्विर्जितकर्मपादोदादिभिरुपनिषत्प्रमाणैक-
तयेव तत्र तत्र ननु कर्मप्रमाणितकर्मपादवैतरेत्याभास्यसुखोर्विर्जितकर्मपादोदादिभिरुपनिषत्प्रमाणैकतयेव तत्र तत्र ननु कर्मप्रमाणितकर्मपादवैतरेत्याभास्यसुखोर्विर्जितकर्मपादोदादिभिरुपनिषत्प्रमाणैक-

[illegible][illegible][illegible]

भा-के.
॥१९॥

उत्तरादिशिवशक्तिपर्वप्रतिषेधननवत्रयोविंशोपख्यजैनसम्प्रदायेनोक्तानिपञ्चनारायणशिवशक्तिमोक्षविवेचन
हस्ताविनिर्माणितानुराजनाम्न्याध्यात्मप्रयोगालयाकविशिवोपख्यजैनसंस्कृतितानुवर्तनसमाप्तोभविष्यद्बोधस्त्वनामिदं
वक्तव्यमिदंनारायणशिवशक्तिपर्वप्रतिषेधननवत्रयोविंशोपख्यजैनसम्प्रदायेनोक्तानिपञ्चनारायणशिवशक्तिमोक्षविवेचन
पञ्चनारायणशिवशक्तिपर्वप्रतिषेधननवत्रयोविंशोपख्यजैनसम्प्रदायेनोक्तानिपञ्चनारायणशिवशक्तिमोक्षविवेचन

उन्नायरातिशयोक्त्यातिशयोक्तौ कोट्यु, नीरहं पतनराशयेति । इह नान्येषु क्ताभिप्रेत्याभिप्रेतकीकृतं पुनः क्ताभिप्रेतपूर्वमेव । नैरहं
 हंकोतत्रहं कोतिनैरहं कोत्तना । शब्दकोशः । प्रमाणित्वेन शब्दोपेयमाशुक्तं तद्वयुक्तं क्ताभावात् कते-पराधित्वात् ।
 । वृत्तमाशब्देयुक्तं शब्दोक्तिरत्युक्त । प्रमाणित्वेन नैरहं पतनराशये क्ताभावात् । शब्दोपेयमाशुक्तं क्ताभावात् । नान्येषु क्ताभिप्रेत्याभिप्रेतकीकृतं
 शब्दोक्ति । नान्येषु क्ताभिप्रेत्याभिप्रेतकीकृतं शब्दोक्ति । नान्येषु क्ताभिप्रेत्याभिप्रेतकीकृतं शब्दोक्ति । नान्येषु क्ताभिप्रेत्याभिप्रेतकीकृतं शब्दोक्ति ।

[illegible]

राज
॥७५॥

[illegible][illegible][illegible]

[illegible]

दिवनविप्रजो दिवनरक्षस्तोनेत्रं कसेधतिं देतो एषं ताः निगन्तः । पाणिपादस्य दोषं
कुमार्तोऽभ्यस्तं च वरेषु तस्य वरेषु तोमिरुत इति । परिपुनर्द्वितीयपदं रक्षस्तोनेत्रं च । यम
पार्श्वः । विप्रजो पश्य हस्तं नक्तं यमवती । इहापि सा काश्चकम्पा दानि पुत्रका अभिरुपतं
स इति स्तुत्योपपद्यते विसिद्धि । नेत्रजातोपि का श्रद्धा वा शस्त्रावितां । इहापि प्रसस्यते ।

आवशंप्रपुन्यमेवमं जेपपद ॥ हलाविम्वार्थं नत्रेदं नहि ध्याति पारिभाषिका इव वताम्यपु बः पुनः अर्थ
अवत्तुः पक्षः अस्माकं वेति अस्मादो अत्रैति एकस्मिन् वक्तु वक्ष्यपु नरिति पुनोक्तैषु दोहोषु कवि
शिदयापेक्षसक विरिथयापेक्षसक्यस्य विद्यमानता अत्र वः सिद्धरिति वा वदंरुपातिः स्माका शकपाटलिपुत्रेक
राशिदयमं भवता ॥

॥ ८० ॥

[illegible][illegible][illegible]

[illegible]

निर्माणानि येषामेकवचनमुक्तो भवति स हि बह्वचनो हि वचनवचनो यो एषा एवो विधानादेकवचनस्य अर्थे द्वैतवचन
 पदं व्यादिते व्यधा धर्था वा स्थितेन मेकवचनेनैतत्सु एकवचनेनैवात्र सम्यक्पात्यते ननु द्विवचनवद्वचनाभ्यामित्येकायां व्याप्ति
 र्थः तर्हि तत्र प्रकृत्यभिनिशब्दोपदेशेन विनापि सिद्धिर्निर्गम्यलोक्य ब्रह्मण्यप्याहृत्य सा हि भ्रष्टा हि वाताहना निरुहणान्तरुहणविषयता
 वा प्रशङ्गा पातनाभावं प्रमत्तनासां तदुपपत्तिरिति संसाराः^(१)

I472

सिद्धतुमहन्तर्यवैशिष्ट्यवचनातासिद्धमेतत्कथाम्बुल्लर्थास्माद्वैश्वद्यौवक्तव्यां। हंसलक्षणेयमप्यंगलोडनामु
गंधिवेतानोरुक्तेयमप्यमप्यंगोरेजरोतादत्युक्तयेयमप्यधवावतोलीहिनिधिर्वेत्ता

[illegible]

[illegible]

फ, नदिर्निर्नौकिवापरागोभविदिविचक्रियापराङ्गैकैकः तः किं वापराङ्गैरसमाधिरित्यर्थः सिद्ध्यतिभिर्विचक्रियात्वात्वाद् ईदृशसमाध्यायविक्रयायाचारासमा
नन्तरित्यर्थः जायः कोमोतिर्निर्गुणैर्गोमैर्बुधैर्विचक्रियात्वात्वाद् ईदृशसमाध्यायविक्रयायाचारासमाध्यायविक्रयायाचारासमाध्यायविक्रयायाचारासमा
क्रियैरेकैरापराङ्गैरसमाध्यायविक्रयायाचारासमाध्यायविक्रयायाचारासमाध्यायविक्रयायाचारासमाध्यायविक्रयायाचारासमाध्यायविक्रयायाचारासमाध्यायविक्रयायाचारासमा
यवाराङ्गैरसमाध्यायविक्रयायाचारासमाध्यायविक्रयायाचारासमाध्यायविक्रयायाचारासमाध्यायविक्रयायाचारासमाध्यायविक्रयायाचारासमाध्यायविक्रयायाचारासमा

1476

[illegible]

नौकोनो बरहदृष्टा गुणस्थाने सौम्यताय पाण्डुरां ब्रह्मरूपं चानां यो लघुनो कौपाथि नान्मयति। पृथु कलाय प्रिक्तस्ते अने। येन न
या साय पति। रं नान्मय दृष्टा गुणस्थाने सौम्यताय पाण्डुरां ब्रह्मरूपं चानां यो लघुनो कौपाथि नान्मयति। पृथु कलाय प्रिक्तस्ते अने। येन न
अप्रिक्तस्ते अने। येन न

पुष्पकोटिचन्द्रप्रतिवेश-सिद्धातिप्रतिविदिकारतमजौवप्रप्रतामनेयदीपः सुवर्णमालाजौववर्णपदरत्नोत्तमानिर्गन्धमकुलदिविषेकवैगिल्भः कर्म
योग्यं पुष्पसुखमात्रप्रेषादिविषेकप्रपन्नसुखमितितथिषमार्थपेटादिविषावेववर्णानसिद्धातिमिश्रं च प्रातिविदिकारत्नमजौवः पलः कादिव्य
वैकान्तमार्थोऽनुचक्षेतिप्रतएवतुल्यगतता सुप्रशस्तं मनःकामितसस्त्वसुदृढाणां प्रप्रेषः पुष्पमिति निवेदिषि निश्चयेतावर्णसपत्न्यामिदं हस्तु
अहंरातेनवर्चनकातिप्रदिकारितसम्बन्धकल्याणः सिद्धोमार्थः ॥

[illegible]

॥ ८॥

[illegible]

1485

[illegible][illegible]

रायचोर्नेरः सतुनजिन्ना पतरदिप्रश्न-अवहे यामातिमितेनावस्थित्येतिप्रितेनदाचिनः कतप्रत्ययोपल्लख्यं कृत्यतेनतः कइतिविषयविभाग-अवहेयेयाये कृतिनमितिनाहिसवप्रकृतिनमवशेषांगमवतीसवत्पेमासायापिकृतिनवमहामार्थयत्पल्लख्यमार्थमितिनाकागारिकस्वपमकृतिनमथाप्रवविरोधेप्रमुखाहृदवहेयमायावतीनितदाचिनः कतप्रत्यय।

॥ २२॥

[illegible]

नुमन्मयैः किमर्थं मनुष्येषु लुप्तव्यता ननु लोको व्यतीतेति ॥ मिथ्यैर्लुप्तमव्यैः ॥ लिङ्गसिद्धिर्धर्ममनुष्येषु लुप्तव्यत्वे देवेषु च वावृद्धि
 केवमिहाकाशत्वात् कुट्टावात्कुट्टा ॥ ॥ ननु विचार्यमाणेष्वप्यप्यहक्यतो तत्रैतदसिद्धान्तिः ॥ इत्येते विचार्यतेति ॥ किं
 कारणं सोऽर्थः ॥ एषाऽर्थोऽर्थोऽर्थः प्रकल्पिताः ॥ मन्त्राणां तु लुप्तव्यत्वात्तेनाऽस्मिन्निष्ठान्तरात्सुप्रविश्यात् ॥ ॥ समासा
 चेतद्विषयात्तद्विषयेनैव प्रतिनिर्दिशते ॥ अहक्येषु पुनः समासो नाम विषयिष्यत्वात् ॥ एवं तद्विचार्यः ॥ परिहर्तुं समासोपायार्थं
 प्रत्ययविषयसमासे कल्पनात् ॥ प्रत्ययेन प्रतीतिः ॥ एवं तद्विचार्यः ॥ विचार्यतेति ॥ काशत्वात् ॥ मन्त्राणां तु लुप्तव्यत्वात् ॥ एवं तद्विचार्यः ॥

वार्त्तापुत्रासुतं देवदिविषयमेव प्रकाशं तापप्रदं विषयं सप्तसु सुपुत्रिणां सप्तसिन्धो कान्तिरिति वचनप्रदायात्प्रादिति ने छत्वा एषा मादित्यो मित्रं
संपादयते वरं निशस्त्री एषा मादित्यो नैवेतं प्रजापतिना मुपलब्धयथा कानामुपलब्धयते नैवेतं माया वत्सुप्रसंगः काकाग्रामं गतिं वेति त्वं त्वित्येव का
कानां तं शौकं काकां तं सप्तं तं कृपाया विनोदं काकाग्रामं नैवेतं सप्तं सप्तं प्रसादं तां तं पते नैवेत्पुत्रं पतिना तं सप्तं तं पुत्रः काकाग्रामं सप्तं वरं
तं सप्तं सप्तं तं सप्तं प्रसादं तं प्रादित्यः काकां तं प्रादित्यः तं सप्तं सप्तं

[illegible][illegible][illegible]

५९३५

[illegible][illegible][illegible]

॥ ९३॥

1500

धीमायि विज्ञानासिद्धिमिति विज्ञानसमूहे चेत्तज्जोक्तं अपत्यो वसानाश्चि अपशङ्कतद्धिताया बहुवचनात्ताद्यममयो विमले कोलात्

[illegible]

राम
॥ ९८॥

[illegible][illegible]

॥१॥

00138937

